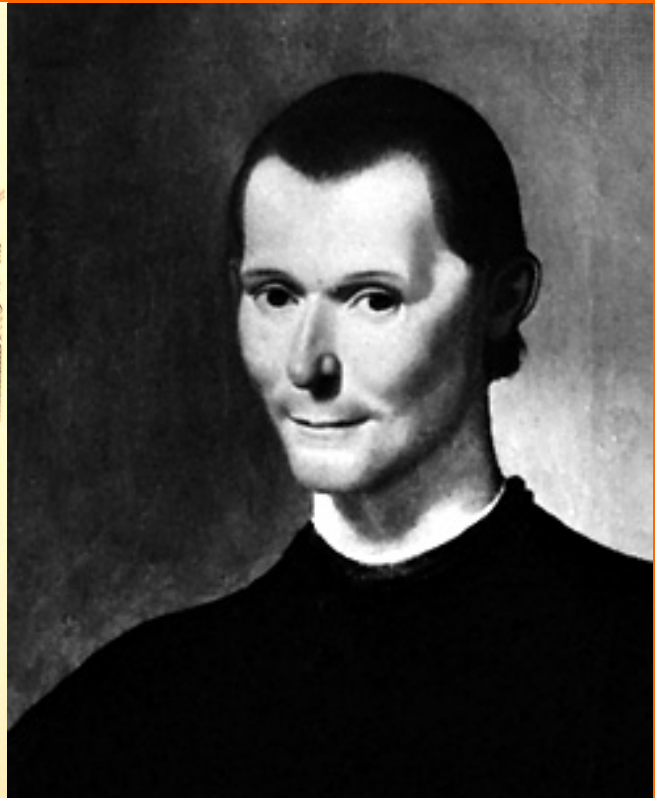
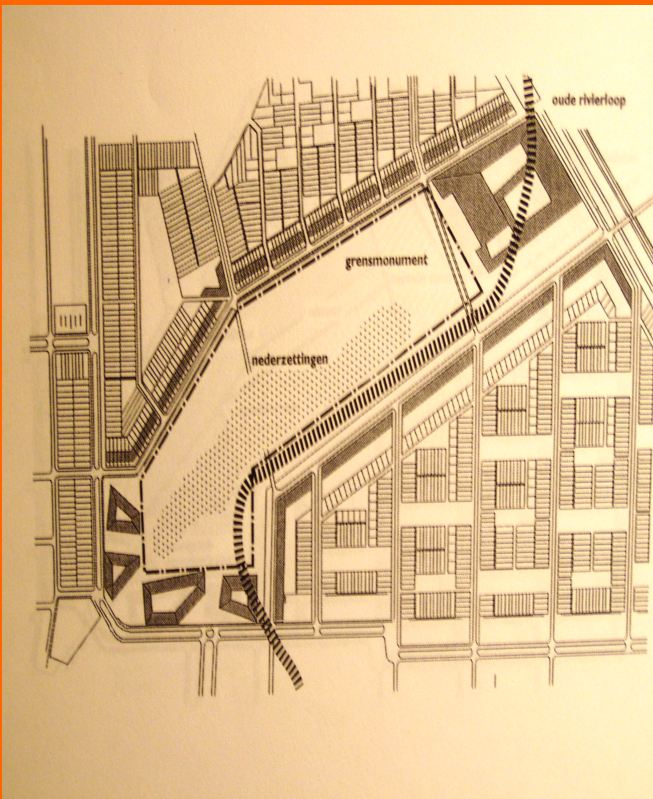

Groot Archeologiepark Leidsche Rijn

Over de rol van cultuurhistorie in planning en ontwerp

Kristof Van Assche
& Martijn Duineveld

Groot Archeologiepark Leidsche Rijn

Over de rol van cultuurhistorie in planning en ontwerp

Drs. Ir. Kristof van Assche is verbonden aan de leerstoelgroep landgebruikplanning van de WUR (departement omgevingswetenschappen). Hij werkt momenteel aan een dissertatie over de omgang met cultuurhistorie in planning en ontwerp. kristof.van.assche@wur.nl

Ir. Martijn Duineveld is verbonden aan de leerstoelgroep sociaal ruimtelijke analyse van de WUR (departement omgevingswetenschappen). Hij werkt momenteel aan een dissertatie over de alledaagse omgang en beleving van cultuurhistorische relictten in relatie tot planning en ontwerp. martijn.duineveld@wur.nl

ISBN: 90-6754-817-0

Referaat: Assche, K, Van. en M. Duineveld. 2004 Groot Archeologiepark Leidsche Rijn. Over de rol van cultuurhistorie in planning en ontwerp. Wageningen. Wageningen Universiteit

Wageningen UR

© 2004 Kristof Van Assche & Martijn Duineveld

Inhoudsopgave

INHOUDSOPGAVE	3
METHODOLOGISCH KADER EN TE VERWACHTEN CONCLUSIES	4
CULTUURHISTORIE IN PLANNING EN ONTWERP	7
Beschrijving van het Groot Archeologiepark	7
Archeologie in het Archeologiepark	8
Waarom een archeologiepark en waarom daar?	11
Waarom überhaupt een archeologiepark / cultuurhistorie in Leidsche Rijn?	14
THEMATISCHE HERORDENING: OMGANG MET CULTUURHISTORIE IN DE PLANVORMING	25
Cultuurverschillen in een planningsproces	25
Cultuur en structuur	27
Personen en persoonlijke contacten	28
Strategie, strijd en onderhandeling	29
Regelgeving, openheid en onvoorspelbaarheid	32
Bijna vergeten: de bewoners	35
CONCLUSIE: PLANNING EN CULTUURHISTORIE IN ONZEKERHEID EN COMPLEXITEIT	38
BIBLIOGRAFIE	41

Methodologisch kader en te verwachten conclusies

Sinds de nota Belvédère en eigenlijk reeds enkele jaren daarvoor heeft de Nederlandse wereld van ruimtelijke ordenaars de mond vol van cultuurhistorie.¹ Cultuurhistorie zou de ruimtelijke kwaliteit van plannen verbeteren, de ruimtelijke variatie verhogen, de identiteit van plekken versterken, en bovenal mensen aan elkaar binden door de idee van een gemeenschappelijk verleden. Cultuurhistorie zou zo de sociale identiteit, en daarmee de sociale cohesie, en wellicht de veiligheid van een nieuw ontwikkeld gebied kunnen verbeteren. Culturele planologie zou de nieuwe panacee worden voor de Nederlandse ruimtelijke ordening. Tegelijk zagen de mensen die traditioneel de historische waarden vertegenwoordigen nieuwe mogelijkheden om die waarden een plek te geven in de geplande Nederlandse omgevingen. Waar grof gezegd planners, ontwerpers en beleidsmakers in cultuurhistorie een krachtig middel zagen om betere plannen en een betere maatschappij te maken, zagen de cultuurhistorici de verhoogde interesse van deze groepen als een middel om meer van hun geliefde erfgoed te bewaren.²

In wat volgt zullen we via een gevalstudie trachten te achterhalen hoe bij een algemeen als succesvol aangeduide stadsuitbreiding, Leidsche Rijn, het thema cultuurhistorie is geïncorporeerd in het proces van planning en ontwerp. Gebruik makend van procesgerichte planningstheorie³, interpretatieve antropologie⁴ en semiotiek (interpretatietheorie)⁵ vertrekken we vanuit een etnografische werkelijkheid op microniveau. Dat betekent in dit geval dat we beginnen met de analyse van een klein gebied, het Groot Archeologiepark, ons afvragend waarom het er uitziet zoals het er uitziet, en vervolgens enkele malen uitzoomen tot op de schaal van Leidsche Rijn in zijn geheel, waar de vraag gesteld wordt waarom er überhaupt een archeologiepark in het gebied figureert en hoe in algemene zin met cultuurhistorie is omgesprongen.

Daarbij komen de verschillende actoren in het proces vanzelf aan bod, evenals de relevante beleidsdocumenten. Met een aantal actoren⁶ werden semi-gestructureerde

¹ OC&W 1999: **Nota Belvédère: beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting**

² Vgl. R. During, J. H. F. Bloemers and M. H. Wijnen 2001: **Bodemarchief in behoud en ontwikkeling: de conceptuele grondslagen** en; OC&W 1999: **Nota Belvédère: beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting**

³ Zoals de beslissingsgerichte benadering, zie: A. Faludi and A. v. d. Valk 1994: **Rule and order: Dutch planning doctrine in the twentieth century**, A. v. d. Valk and L. d. Boer 1998: **Strategische keuzebenadering: gereedschapskist voor beslissingsgerichte planologen**, en de discours gerichte planningsbenadering: M. A. Hajer 1995: **The politics of environmental discourse: ecological modernization and the policy process**

⁴ C. Geertz 1971: **Myth, symbol, and culture**, C. Geertz 1973: **Interpretation of cultures: selected essays**, H. d. J. Driessen, H. 1994: **In de ban van betekenis: proeven van symbolische antropologie**, F. Inglis and C. Geertz 2000: **Clifford Geertz : culture, custom and ethics**.

⁵ A. J. A. v. Zoest 1978: **Semiotiek. Over tekens, hoe ze werken en wat we ermee doen**, U. Eco 1976: **A theory of semiotics**, D. Chandler 2001: **Semiotics: the basics**

⁶ De geïnterviewde actoren: Dhr. Josselien De Jong (Landschapsarchitect WUR), Dhr. Mauro (archeoloog, ROB), Mw. Roorda (archeoloog ROB), Dhr. Hoekstra (archeoloog,

diepte-interviews gehouden, variërend in lengte van 1 tot 3 uur, hierbij gebruik makend van een topicslijst. Op de beleidsdocumenten⁷ voerden we een discours-analyse uit, wat we kunnen omschrijven als het systematisch blootleggen van het netwerk van vooronderstellingen horend bij een tekst, zijn schrijver en de groep(en) waar die schrijver bij hoort. Niet alle actoren kwamen daarbij aan bod, wat het beeld onvolledig maakt.

In het beeld dat wel verkregen werd, zijn echter genoeg patronen aanwezig die iets vertellen over de mechanismen waarnaar we op zoek zijn. Dat zijn enerzijds mechanismen die te maken hebben met eigenschappen van het systeem van ruimtelijke ordening (planning en ontwerp) in zijn algemeenheid, anderzijds mechanismen gerelateerd aan het specifieke van cultuurhistorie als een thema en een soort kennis. Het bestuderen van de totstandkoming van een Archeologiepark in de context van een groot stadsontwikkelingsproject leert dingen over de rol van cultuurhistorie in de maatschappij, over die rol in de wereld van de ruimtelijke ordening, en over die wereld van ruimtelijke ordening in het algemeen.

Verderop zal blijken dat er een hele reeks factoren mee bepalen of en hoe het verleden in een ontwerp wordt meegenomen, maar in het kader van deze methodologische beschouwingen willen we er enkel op wijzen dat de complexiteit van de praktijk van ruimtelijke ordening (in tegenstelling tot de eenvoud van de vigerende conceptuele modellen daarvan) en de complexe rol van cultuurhistorie in de maatschappij (in tegenstelling tot modellen waarbij de disciplinaire kennis enkel maar educatief verspreid hoeft te worden onder het volk), dat deze complexiteiten momenteel niet toestaan om in de analyse te vertrekken van een helder verondersteld systeem van ruimtelijke ordening waarbinnen dan met cultuurhistorie dingen gedaan kunnen worden en waarmee de cultuurhistorische kennis misschien zelf dingen kan doen. De helderheid is dermate beperkt, de circulerende ideeën over ruimtelijke ordening zo ideologisch en cultureel gekleurd en zo weinig verklarend, dat de analyse van de rol van cultuurhistorie noodzakelijkerwijs een analyse van de ruimtelijke ordening moet zijn.

De gekozen methode biedt door het zoeken naar vooronderstellingen in het onderzochte materiaal en het streven naar sterke zelfreflectie een vruchtbaar middel om de beschrijvingen van ruimtelijke ordening en de rol van cultuurhistorie die we bestuderen, te kunnen deconstrueren⁸, dit wil zeggen de ideologische en culturele componenten bloot te leggen die deze waarheden produceren en in één beweging

gemeente Utrecht), Dhr. Wynia (archeoloog, gemeente utrecht), Dhr. De Groot (archeoloog, gemeente Utrecht), Dhr. Kylstra (archeoloog, gemeente Utrecht), Dhr. Bloemers (Prof. Archeologie, UvA), Dhr. Dijkstra (stedenbouwkundige, Maxwan), Dhr. Kerkstra (Professor landschapsarchitectuur, WUR).

⁷ Projectburo 2000a: **Courant Leidsche Rijn Utrecht**, Projectburo 2000b: **Parkwijk, wonen in het groen**, Projectburo 2000c: **Stedebouwkundig Plan Parkwijk-noord Leidsche Rijn Utrecht**, LRU and H. N. S. Landschapsarchitecten 1999: **Verborgten landschap. Voorlopig ontwerp - Groot archeologiepark**, O. Koekebakker 1996: **Charrettes voor Leidsche Rijn Utrecht: schetsen aan stedenbouw**, P. Spangenberg 1995: **Masterplan Leidsche Rijn**; Gemeente-Utrecht 1999: **Actualisatie Ontwikkelingsvisie maart 1999**

⁸ Zie voor een uitgebreide bespreking van de filosofische betekenis van het begrip deconstructie: E. Oger 1995: **Jacques Derrida**, zie ook; J. Culler 1983: **On deconstruction: theory and criticism after structuralism**

nieuwe, ‘betere’ constructies te introduceren. Zonder een dergelijke deconstructie, zonder het tonen van het subjectieve en het sociaal geconstrueerde achter de vele zogenaamde objectiviteiten, loopt de analyse spaak, en blijven de heersende discours⁹, met betrekking tot cultuurhistorie en met betrekking tot ruimtelijke ordening, zichzelf reproduceren zonder dat iemand tot nieuwe inzichten komt.

Met betrekking tot mogelijke conclusies die uit dit type onderzoek komen, is het een logische gevolgstrekking uit de voorgaande passages dat daar niet een reeks aanbevelingen uit kan volgen binnen de bestaande discours, tenminste geen aanbevelingen die de bestaande kaders niet bevragen. Ondertussen blijft het wel mogelijk om naast de informatieve resultaten van deconstructie van de twee types discoursen, die van ruimtelijke ordening en cultuurhistorie wel degelijk aanbevelingen als resultaat van dit onderzoek te verkrijgen. De aanbevelingen zullen dan wel aanzetten tot zelfreflectie binnen en transformatie van bepaalde discours.

Met andere woorden: om cultuurhistorie een plek binnen de ruimtelijke ordening te geven waar de uiteindelijke gebruikers zich in kunnen vinden, een plek die de ruimtelijke kwaliteit als sociale constructie recht doet, zullen allerlei groepen mensen die in het proces van planning en ontwerp betrokken zijn zich beter van hun eigen denkkaders bewust moeten worden. Tevens zullen de bestaande beelden van zowel cultuurhistorie als ruimtelijke ordening gedeeltelijk revisie behoeven. In eenzelfde beweging zullen de verwachtingen binnen bepaalde middens ten opzichte van cultuurhistorie, als het medicijn tegen alle kwalen van de ruimtelijke ordening, teruggeschroefd dienen te worden.

Mocht door bovenstaande passages de suggestie ontstaan zijn dat er verder niets te concluderen valt, dan willen we die indruk wegnemen door er op te wijzen dat deze passages vooral bedoeld zijn als een uitgebreid methodologisch kader, dat beoogt onze vraagstelling en onze werkwijze te verklaren, evenals de verwachtingen ten aanzien van types conclusies die daaruit voortvloeien. Een belangrijk deel inhoudelijke conclusies zal een antwoord moeten geven op de vraag waarom het Grote Archeologiekamp in Leidsche Rijn is zoals het is, en dat los van eventuele eigen vooronderstellingen hoe cultuurhistorie, hoe archeologie en hoe ruimtelijke ordening zouden moeten zijn. In de loop van het verhaal wordt vanzelf duidelijk welke verwachtingen aan cultuurhistorie onder welke voorwaarden gesteld mogen worden, zonder dat het Grote Archeologiekamp als toetssteen zal kunnen dienen voor alle theoretische verwachtingen.

⁹ We vatten het discours begrip hier op zoals het in de ‘Foucauldiaanse’ traditie wordt gehanteerd, zie: M. Foucault 1988: **De orde van het spreken**; Hajer

D. Howarth 2000: **Discourse**

Cultuurhistorie in planning en ontwerp

Beschrijving van het Groot Archeologiepark

Het Groot Archeologiepark ziet er momenteel uit als een groot grasveld. Het is gelegen tussen Parkwijk Noord en Parkwijk Zuid, twee wijken van Leidsche Rijn, dat aan de westkant van Utrecht ligt. Het grasveld is wel geaccidenteerd: er ligt een grote, min of meer ellipsvormige laagte in uitgespaard, en er zijn heuveltjes, glooiingen, van enkele meters hoogte zichtbaar. Aan de oostkant ligt een bouwterrein, aan de westkant staat een vrij groot aantal jonge bomen in losse patronen. Overal is de omringende bebouwing zichtbaar. Die is aan de zuidkant -waar ze omzoomd wordt door een brede gracht- beduidend hoger dan aan de noordkant, waar wat duurdere woningen zijn opgetrokken in een stijl die lijkt te refereren aan vakantie-

Voorlopig ontwerp van Het Groot Archeologiepark

bestemmingen in onbestemde maar in elk geval andere landen. Aan noord en zuidkant is het zicht op het park doorgetrokken in de wijken. Door de opener opzet ten Noorden heeft het parkzicht daar visueel meer impact dan in het dichtbebouwde volkse Parkwijk Zuid.

Het ontwerp en ontwerpkeuzes

In het voorlopig ontwerp van het park, in 1999 gepubliceerd onder de titel: 'Verborgен landschap'¹⁰, zien we meteen dat er nog een aantal belangrijke elementen op realisatie wachten en de huidige indruk dus enigszins misleidend is. Om een betere indruk te krijgen van het eindresultaat raadpleegden we naast het vermelde boekje ook de hoofdontwerper van het park, landschapsarchitect Frank Josselin de Jong, eind jaren negentig werkzaam bij projectbureau Leidsche Rijn en vervolgens bij H+N+S landschapsarchitecten, alwaar het parkontwerp voltooid werd.

¹⁰ LRU and Landschapsarchitecten

De depressie in het terrein blijkt een atletiekbaan te worden in een kostbare nieuwe tartansoort, wat meteen een afsluiting van het publiek vereist, hoge hekken dus. Daar was volgens de Josselin de Jong bij het voorlopig ontwerp nog niet van uitgegaan, en het zet een domper op het parkachtige, dus toegankelijke, karakter van het park. De atletiekbaan hoort bij een middelbare school voor toekomstige topsporters, die aan de oostkant van het park zal verrijzen en meteen het bouwterrein verklaart. Eerdere versies van het park waren helemaal gericht op deze sport-school, versies waarbij de hele oppervlakte (9ha) gevuld was met voetbal- en andere sportvelden. Uiteindelijk is een deel van dat programma uitgeplaatst naar het Centrale Park van Leidsche Rijn, een veel groter groen gebied, dat niet ver ten Westen van het Grote Archeologiepark gerealiseerd wordt.

Sportschool en atletiekbaan domineren in het eindontwerp de oostkant van het park. De westkant zal gedomineerd worden door het in enkele gebouwen opgesplitste voorzieningencentrum voor de wijken Parkwijk en Langerak, een centrum dat nog volledig uit de grond moet gestampt worden. Aan de westkant is het parkachtige karakter ondanks het drukke bouwprogramma toch enigszins behouden door goed overleg tussen Josselin de Jong en de architect van het centrum, Bob van Reeth. Uit dat overleg kwam ondermeer de vondst om de grasmat door te laten lopen over een parkeerdek, wat de ruimtelijke continuïteit ongetwijfeld ten goede komt. Minder in overeenstemming met die ruimtelijke continuïteit is de HOV (Hoogwaardig openbaar vervoer) baan die het park in N- Z richting doorsnijdt. Verder komt er nog een uitkijktoren en de gebruikelijke kleine voorzieningen van een park. (bankjes, enzovoort)

Het reeds zichtbare relief is volledig kunstmatig, en blijkt de sleutel te bieden tot de naam Groot Archeologiepark. Tot dusver konden we immers niets ontdekken dat ons en aangesproken wandelaars in het park deed denken aan archeologie of het verleden tout court.

Archeologie in het Archeologiepark

Waar zit de archeologie? Zoals gebruikelijk onder de grond? Wat is er hier zichtbaar van gemaakt? Rechtstreeks niks. Het relief vertelt wel iets over de archeologie, in dit geval boerderijen uit de ijzertijd en de Romeinse tijd, met veel goed geconserveerd organisch materiaal. Volgens de archeologen is de precieze aard van de vondsten daar nog onbekend, omdat er niet is opgegraven¹¹, en enkel booronderzoek gepleegd werd. Josselin de Jong en de documenten vertellen dat het relief is voortgekomen uit berekeningen van de maximale zetting van de grond boven de archeologica. De ontwerper wilde graag een open park met veel relief, en beplanting die inspeelde op het relief en de verschillen in bezonning die daardoor ontstaan. In een eerdere versie was gewerkt met grotere niveauverschillen dan het huidig ontwerp, en toonde aan de noordkant van het park dijkjes aan zonzijde beplant met grote hoeveelheden vlinderstruiken. De archeologen die op dat moment meest met de Jong communiceerde was stadsarcheoloog Herre Wynia van gemeente Utrecht, die liet berekenen dat de druk van dergelijke grondlichamen op de ondergrond zo groot zou worden dat de bewaringscondities van de kwetsbare organische materialen zouden veranderen en de materialen zouden verdwijnen of minstens de hoeveelheid afleesbare informatie zou verminderen. Net een extreme stabiliteit in vochtigheidsgraad, druk, temperatuur etc heeft ervoor kunnen zorgen dat dat orga-

¹¹ Momenteel wel aan de westkant.

nisch materiaal, tot en met graankorrels uit de Romeinse bakkerij, intact konden blijven.

Archeologische randvoorwaarden voor het ontwerp

Vervolgens ontstond er een discussie over de maximale belasting van de grond waarbij de archeologie geen schade zou ondervinden. De ontwerper wilde harde getallen omdat op ontwerpen nu eenmaal harde lijnen moeten komen en bij die lijnen allerhande getallen horen. Wynia vertelt achteraf in een interview met ons dat hij en zijn collega's van stadsarcheologie onder druk stonden om snel een getal te geven voor een maximale bezetting en op vrij losse gronden tot 8 cm. Omdat de ondergrond binnen het parkterrein verschilt qua samenstelling, vochtigheid etc, betekent 8 cm verandering in de archeologische laag heel verschillende dingen voor de belasting van het maaiveld. Anders gesteld: op de ene plek mag je veel meer zand opbrengen om 8 cm zetting in de archeologische laag te krijgen dan elders. In casu kwam het er op neer dat de van oudsher drogere plekken, met meer zand, beter een belasting verdroegen zonder beschadiging van archeologica, dan van oudsher vochtiger plekken. Als men bij het nieuwe ontwerp dan de maximale belasting gebruikt voor maximale ophoging van het terrein, dan zullen de plekken die vroeger droog en hoog waren meer opgehoogd worden dan de oude natten en lage plekken. Oude niveauverschillen zullen uitvergroot worden, het oude relief geaccentueerd.

Verwijzen naar het verleden

Omdat de archeologie in het park verband houdt met de aanwezigheid van een stukje Oude Rijn ter plekke, en de geassocieerde droge oeverwal en natte kom, is de versterking van het oude landschap meteen een indirecte verwijzing naar de archeologie. Een verwijzing naar het geologische en geomorfologische verleden, het a-biotische landschap, is meteen een verwijzing naar het antropogene landschap, het menselijke verleden, de archeologie. De gracht die voor de flats aan de zuidzijde van het park ligt, is een verwijzing naar het stuk oude Rijn dat daar 2000 jaar geleden te zien was. Volgens landschapsarchitecte en stedenbouwkundige zou de knik in de gracht de referentie moeten zijn aan de oude rivierloop.

Zoals gezegd konden de auteurs van deze tekst, noch door ons aangesproken mensen deze referenties aan het verleden begrijpen zonder uitleg. We willen daarbij geen positieve of negatieve waardering uitspreken voor dit ontwerp en deze wijze van refereren, maar constateren enkel dat er voor een verspreiding van het historisch besef van deze plek, als men er van uit gaat dat dit belangrijk is, meer uitleg nodig zou zijn voor de meeste waarnemers. Uit ander onderzoek van ons blijkt overigens dat doorgaans archeologie getoond moet worden of heel expliciete verwijzingen nodig zijn vooraleer de historische dimensie van de plek duidelijk wordt, en dat een artistieke vormgeving, en de vooronderstelling bij de gebruiker van de aanwezigheid van een artistieke vormtaal, een verwijzing naar het verleden minder leesbaar en begrijpelijk maakt.¹²

Laten we voorlopig bij de constatering blijven dat hier een erg indirecte en abstracte verwijzing naar het verleden heeft plaatsgevonden. Waarbij het niet helemaal duidelijk is of die verwijzing door de ontwerpers ook echt bedoeld is of, bijvoorbeeld, meer als retorische aankleding is gebruikt in de communicatie met ondermeer de archeologen. Waarom is dit zo gebeurd en niet op een andere wijze?

¹² V. Assche, K. and H. de Jong 2003: **Symboliek van onzichtbare landschappen: Grenzen van historische referenties in Almere-Hout**

Was deze plek immers niet aangeduid als een archeologisch monument waar eigenlijk niks op mocht gebeuren? Was de aanleg van het park eigenlijk geen toegift aan andere partijen door de archeologen, een toegift gedaan mits er iets met het verleden in het parkontwerp zou gebeuren? Dat komt immers naar voren uit gesprekken met een keur aan archeologen die bij het project indirect of direct betrokken waren.

Nog meer randvoorwaarden

Na analyse van het gehoorde blijkt er bij de meeste betrokken partijen¹³ een zekere latente ontevredenheid te bestaan over de zwaarte van het programma in het park, met name over de sportinfrastructuur. Daardoor is het voor de ontwerper moeilijk een echt park te maken en voor de archeologen om echt een plek met historische dimensie te (laten) creëren. De ontwerper en de stedenbouwer ervoeren de archeologie in de eerste plaats als extra randvoorwaarde, naast het programma, en de landschapsarchitect was dan ook niet erg tevreden toen hij bij zijn poging ondanks alles toch nog een echt park te maken, gedwarsboomd werd door deze randvoorwaarden. De stadsarcheologen waren niet erg tevreden dat de architect de aanwezige archeologie enkel als randvoorwaarde, en niet als uitdaging en aanzet tot vormgeving gebruikte. De Rijksarcheologen van het ROB daarentegen zagen de bescherming van het aanwezige dan weer veel absoluut als de taak van de archeoloog, en definieerden de archeologie dus impliciet ook meer als randvoorwaarde dan als inspiratiebron voor ontwerpers.

Archeologie en het ontwerpproces

Hoe raakte men uit die knoop? Om te beginnen hadden de archeologen meer invloed dan elders, omdat vanaf het begin van de planvorming het Masterplan¹⁴ werd ingezet op cultuurhistorie als belangrijke kwaliteit van het nieuwe stadsdeel, en omdat deze plek in het bijzonder reeds op de lijst stond voor een klassering als Archeologisch Monument, en men wist dat er door de wet strenge beperkingen aan ingrepen ter plekke zouden gesteld worden. De stadsarcheologen waren van bij het begin betrokken geweest bij de planvorming rond Leidsche Rijn (zie verder) en hadden via een herenakkoord tussen een aantal belangengroepen, waaronder ook de projectontwikkelaars een respectabel aantal hectares kunnen reserveren voor archeologie. Via de ROB waren sommige van die hectares, waaronder het latere grote Archeologiepark, op de lijst van te beschermen monumenten geplaatst. Alles samen een betere onderhandelingspositie dan gemiddeld voor de archeologen.

Uit de gesprekken kwam naar voren dat landschapsarchitect en stedenbouwkundige zich voegden naar de wettelijke eisen die door de monumentenwet werden opgelegd, maar verder de interpretaties van de rol van archeologie in het ontwerp van park en de omringende wijk sterk uiteen liepen. De stedenbouwkundige volstond het er omheen te bouwen. De landschapsarchitect wilde er graag iets mee doen, maar wilde vermijden al te directe referenties te gebruiken, die hij en de vakwereld als kitsch zagen. Verwijzingen naar oude boerderijen in patronen van beplanting en bestrating, of regelrechte reconstructies van gebouwen en objecten, horen volgens die vakwereld tegenwoordig tot de categorie kitsch. De stadsarcheoloog was zoals gezegd wel voorstander van dergelijke verwijzingen.

¹³ Zoals de ROB, de stadsarcheologen, de landschapsarchitect, de stedenbouwkundige.

¹⁴ Spangenberg

Een oplossing kwam voort uit onderhandelingen over twee parken tegelijk, tussen landschapsarchitect en stadsarcheoloog. De landschapsarchitect toonde zich bereid in een ander park, park Grauwaert, wel rechtstreeks naar het verleden te verwijzen, door resten van een middeleeuwse donjon te laten opgraven, te tonen, te verwerken in een ontwerp waar de beplanting, het padenpatroon etc zouden inspeelen op de middeleeuwse resten. Het echte oude tonen, in contrast met nieuwe ontwerplagen en nieuwe plekken ernaast, kon wel, en paste in een postmoderne ontwerptheorie en -strategie waar hij en de stedenbouwers van dienst het reeds lang tevoren over eens waren geworden. Met nieuwe elementen verwijzen naar oude dingen, of oude dingen reconstrueren, kon niet, werd als slechte smaak en slecht ontwerp gezien. Op deze wijze paste de symbolische uitruil tussen parken wel binnen het kader van de landschapsarchitect, zonder dat deze het gevoel hoefde te krijgen echt concessies te doen. In de ogen van de archeoloog waren het wel degelijk concessies en werd op een plek iets leuks gepland waar het er twee hadden kunnen zijn. Tragisch genoeg voor de stadsarcheologen waren het achteraf andere archeologen, mensen van het ROB, die een stokje staken voor de uitvoering van het plan Josselin de Jong voor park Grauwaert. Opgraven en permanent tonen van de donjon in dergelijke gebruikscontext was volgens deze deskundigen onverantwoord, zou de resten teveel schade berokkenen.

Dus kwam er een niet- historiserend archeologiepark en kwam er geen historiserend park Grauwaert.¹⁵ De wens om een groter relief bij de landschapsarchitect had toevalligerwijs geleid tot een verwijzing naar het oude relief; enige toegift van ontwerpers aan de archeologen was de knik in de gracht aan de zuidkant van het park. Het resultaat is volgens sommige van de betrokken archeologen niet eens een park te noemen, laat staan een archeologiepark. Andere archeologen (zoals die van de ROB) vinden het een adequate bescherming, nog andere archeologen zien er zelfs een voorbeeldproject in voor Nederland. Binnen de discipline van de archeologie zijn de stemmen divers, afhankelijk van de rol die men speelt.

Diegene die uiteindelijk meest bepaalt heeft hoe er met archeologie is omgesprongen in de vormgeving van het park is de landschapsarchitect geweest, binnen de randvoorwaarden die door de [toekomstige] bescherming als archeologisch monument gesteld werden, in een onderhandeling met de archeoloog, vanuit een denkkader dat gedeeld werd met vakgenoten en betrokken stedenbouwkundigen.

Waarom een archeologiepark en waarom daar?

Binnen de projectorganisatie voor het Utrechtse deel van Leidsche is het plan ontstaan om van een te vrijwaren zone om archeologische redenen een archeologiepark te maken, of beter gezegd het zo te noemen. In het Masterplan wordt de zone op een kaart als te vrijwaren van bebouwing weergegeven¹⁶, op een andere kaart als park¹⁷, zonder dat de naam archeologiepark wordt gebruikt. In het boek Charrettes voor Leidsche Rijn Utrecht¹⁸, daterend van eind 96, handelend over een aantal intensieve ontwerpessies (charrettes) onder leiding van bekende stedenbou-

¹⁵ Er moet bij verteld worden dat elders in Leidsche Rijn de onderhandelingen tussen archeologen en ontwerpers soms anders verliepen.

¹⁶ Spangenberg, zie kwaliteitskaart op p54.

¹⁷ Ibid, zie de plankaart op p152.

¹⁸ Koekebakker

wers en landschapsarchitecten, zien we wel de naam Groot Archeologiepark opduiken.¹⁹ Tussen Masterplan en Charretteboek werd de ontwikkelingsvisie voor het Utrechtse deel geproduceerd, een document dat sterk de stempel draagt van stedenbouwkundige Rients Dijkstra. Voorjaar 96 zien we in dit document weer de aanduiding als park maar nog niet de naam Groot Archeologiepark. Rients Dijkstra vertelde dat het idee voor de naam en een concept van Archeologiepark van zijn bureau Maxwan (toendertijd Max2) kwam, op dat moment werkzaam voor en in het projectbureau.

Langs het archeologiepark stelde hij een stevige rand van bebouwing voor, die volledig de contour van de vindplaats vormt, om de juxtapositie van oud en nieuw, wijk en park te benadrukken. Wat referenties betreft: daar is Dijkstra net als Josselin de Jong nauwelijks in geïnteresseerd. Oud moet naast nieuw geplaatst worden en als het oude onzichtbaar maar beschermd is moet niet naar het oude verwezen worden. Dit raakt aan een strategische overweging om een archeologiepark te maken: Dijkstra c.s. vonden vanaf het begin dat de mogelijke belangrijke vindplaatsen uitgespaard moesten worden in het stedelijke weefsel om achteraf problemen te vermijden met verscherpende regelgeving etc.²⁰, zeker gezien de lange realisatietermijn van Leidsche Rijn. (van 1998 tot 2015) Niet- bouwen, vermijden van versterking van de ondergrond en bestemming als openbaar gebied leiden al snel tot de bestemming en de naam park. Ook hier dus wordt archeologie meer pragmatisch als randvoorwaarde gezien, waarvan de hardheid zou kunnen toenemen, dan als ontwerpaanleiding of positieve keuze tout court. Toch speelt tegelijk de positieve legitimatie van dergelijk gebruik van cultuurhistorie door de postmoderne ontwerptheorie die reeds aangestipt werd bij de Josselin de Jong, een theorie van botsende plekken en contrasterende overlappende ontwerplagen.²¹ Zelfs bij een actor en een persoon is het dus niet eenduidig uit te maken wat de belangrijkste reden is voor een bepaalde omgang met cultuurhistorie.

Niettemin kunnen we stellen dat om positieve en negatieve redenen ‘Het Archeologiepark’ archeologiepark werd, en dat dit begin 96 in de kring rond Rients Dijkstra moet gebeurd zijn. De verscherping van de regelgeving die de stedenbouwers vermoedden met betrekking tot cultuurhistorie, en waarop zij deels hun plannen afstemden, was wellicht een perceptie die beïnvloed werd door de actieve opstelling van de Utrechtse stadsarcheologen, die van bij het begin rond de tafel zaten, en er in slaagden een aantal plekken gevrijwaard te krijgen en beschermd door het ROB.

Waarom daar een archeologiepark?

Volgt de vraag: waarom net daar een archeologiepark? Waarom niet ergens anders? Er was nog niet veel bijzonders gevonden ter plekke ten tijde van de aanduiding is te vrijwaren zone, en bovendien lagen dicht bij het park andere plekken met reeds bekende en hoog gewaardeerde archeologica. Enkele honderden meters van het park ligt zo het Romeinse Castellum, waar reeds in de jaren 40 opgravingen verricht werden en ondermeer vrij omvangrijke stenen resten van een badhuis werden aangetroffen. De vondst van de beroemde Romeinse wachttorens, het Ro-

¹⁹ Ibid: 45

²⁰ De discussie rond het verdrag van Malta speelde al.

²¹ Deze benadering is opgedoken vanaf begin jaren 80, toen Bernard Tschumi de ontwerp-wedstrijd voor het Parijse Parc de la Villette won.

meinse schip en delen van de Limesweg dateren van na de planning van het archeologiepark, en kunnen de keuze van de locatie dus niet beïnvloed hebben.

Een deel van het antwoord ligt wederom in de vrij sterke onderhandelingspositie van de Utrechtse stadsarcheologen. Zij zijn er zoals gezegd in geslaagd van bij het begin een percentage van de grond te bedingen waar ruimte voor archeologie zou geschapen worden. Dat betekende dat naast de sowieso al beschermde monumenten, nog een reeks andere plekken gevrijwaard konden worden. Een ervan werd het groot archeologiepark, op een steenworp van het als monument beschermde Castellum, een legerkamp met bijgebouwen.

De archeologen aan de onderhandelingsstafel werkten niet vanuit de losse pols, maar gingen uit van informatie die sinds 1993 gradueel beschikbaar was gekomen. In dat jaar had bureau RAAP een inventarisatie van het gebied gedaan, op basis van booronderzoek en gegevens van amateur- archeologen en amateur- historici. In

1995 verscheen de Cultuurhistorische Effectrapportage²² (CHER) voor het Utrechtse deel van Leidsche Rijn. Het was de eerste CHER ooit gemaakt, een initiatief van Utrechtse stadsarcheologen en bouwhistorici, die met dit instrument probeerden om cultuurhistorie een grotere rol in de stadsontwikkeling te geven. Archeologie, bouwhistorie en historische geografie komen er in voor, en veelsoortige historische relict en structuren, ondergronds en bovengronds, verdienen volgens de CHER een beschermde status en/of een functie als inspiratiebron of richtsnoer van plaatselijke ontwikkelingen. Deze eerste CHER was geschreven met het oog op de ontwikkeling van de Vinexlocatie Leidsche Rijn en moest snel geproduceerd worden om een rol te kunnen spelen bij de totstandkoming van het Masterplan dat enkele maanden later hetzelfde jaar verscheen.

In de CHER waren de tientallen archeologische vindplaatsen en mogelijke vindplaatsen uit de RAAP- kaart vereenvoudigd tot een tiental belangrijke zones, waarvan één het Grote Archeologiepark zou worden. In het Masterplan is de precieze begrenzing ervan reeds aanwezig, gelijk aan de huidige. Op de RAAP- kaart staan veel vagere vlekken, en ook op de CHER ontbreken nog de precieze grenzen. De Utrechtse stadsarcheologen vertelden dat in de aanloop tot het Masterplan de grenzen tot stand gekomen zijn door twee groepen boringen, gescheiden door een kassencomplex waar evident niet geboord mocht worden, met elkaar te verbinden, en een vrij lukraak gekozen bufferzone rond de groep van boringen te tekenen. Dit op vraag van stedenbouwkundigen in het projectbureau die dergelijke pre-

²² S. Barends, S. van Dockum, H. de Groot, M. Kooiman and E. Kylstra 1995: **Cultuurhistorische Effectrapportage Leidsche Rijn**

cisie nodig hadden. Zoals eerder vermeld is de aard van de vondsten op dat moment nog vrijwel onbekend. Er waren fragmenten naar boven gekomen uit IJzertijd en Romeinse tijd, en ook enig Middeleeuws materiaal, maar de ontdekking dat de bewaringscondities voor organisch materiaal uitzonderlijk goed waren en er dus mogelijk erg interessante dingen zouden kunnen opduiken, lijkt bij de keuze van de plek even belangrijk zijn geweest dan de aard van de fragmentarische vondsten zelf. Het was met andere woorden een ideaal stukje om later eens goed te bekijken, met betere technieken, onder voorwaarde dat de bewaringscondities bewaard bleven.

Interpretatieverschillen betreffende: vindplaats, grens en archeologisch relict

Interessant is hier natuurlijk dat het concept van grens en gerelateerd het concept van vindplaats bij de archeologen en bij de stedenbouwkundige erg verschillen. Voor de stedenbouwkundige en de landschapsarchitect was de vindplaats de plek waar dingen liggen, voor de archeoloog de plek waar de bewaringscondities ideaal zijn en eventuele dingen goed bewaard blijven. Voor de stedenbouwer is de grens een harde lijn, de rand van de plek van de vondsten, een lijn die dus in een ontwerp hard kan aangezet worden, en een contrast tussen plekken kan creëren, zoals bij Dijkstra. Voor de archeoloog is de grens ten dele toevallig, de rand van het venster waarmee hij naar het verleden keek, de rand van de groep van proefboringen, boringen die iets over vondsten of over bewaringscondities kunnen vertellen.

Een derde verschil toont zich bij de definitie van het archeologisch object. Voor ontwerpers en doorgaans ook het publiek is het archeologische object een object als andere objecten, een ding, iets tastbaars. Iets opgraven is bij dergelijke opvatting het zichtbaar maken van het object. Voor archeologen is meestal het object het geheel van de voorwerpen op een plek in combinatie met de omringende grondlagen. Dat geheel bevat de informatie die men aan het object wil onttrekken en dat geheel is dus impliciet het object van de archeologie als wetenschap. Deze drie gerelateerde verschillen liggen achter miscommunicaties en herinterpretaties rond de locatiekeuze van het archeologische park, de precieze begrenzing ervan, en ook achter dergelijke verschijnselen bij communicatie over de inrichting van het park.²³

Waarom überhaupt een archeologiepark / cultuurhistorie in Leidsche Rijn?

Net werd gesproken over de sterke onderhandelingspositie van de Utrechtse archeologen eenmaal een percentage grond vrijgesteld voor archeologie. Dat moet op twee manieren genuanceerd worden. Ten eerste beperkten de Utrechtse Archeologen zich niet tot archeologie, en verbonden ze zich met bouwhistorici en het gedachtegoed van historisch geografen, reeds bij het schrijven van de CHER en daarvoor. Deze verbreding heeft bijgedragen aan het relatieve succes van de CHER in de planvorming. Ten tweede was die onderhandelingspositie voor het herenakkoord over het percentage natuurlijk niet zo sterk. We vermeldde reeds de actieve opstelling²⁴ van de Utrechtse 'cultuurhistorici'. Daarnaast moeten er ook andere redenen zijn voor het succesvol onderhandelen van deze mensen. Enkele daarvan konden we traceren.

²³ Denk bijvoorbeeld aan de discussies rond park Grauwaert.

²⁴ Getuige ondermeer het bestaan van de CHER

Over de achtergrond van de goede onderhandelingspositie

Vooreerst was er een goede timing van de cultuurhistorici.²⁵ Alle betrokken partijen zijn het erover eens dat de aanwezigheid van verdedigers van historische waarden van bij het prille begin van een planproces essentieel is. Bij het begin zijn voor de meeste partijen nog vele opties open, kunnen de geesten vele kanten uitgaan. Eenmaal de gedachtevorming in een groep zich in een bepaalde richting ontwikkeld heeft, is dat proces moeilijk te keren. Ook beginnen veel partijen op een moment dat oppervlaktes voor bepaalde functies verdeeld en toegewezen zijn, te rekenen en opdrachten door te geven naar andere delen van hun respectieve organisaties. Naast het psychologische aspect dat veranderingen in de plannen, met name richting vrijwaring voor cultuurhistorie, voor vele partijen op dat moment reeds aan gevoeld worden als een verlies, ten opzichte van reeds gekoesterde verwachtingen, is er op dergelijke laat moment ook de reële verliespost van verloren tijd aan eerder gemaakte ramingen, planningen, ontwerpen, vergaderingen enzovoorts.

Verder duikt steeds weer de naam van Riek Bakker op als voornaamste auteur van het Masterplan. In het Masterplan (dat achter voor cultuurhistorici gesloten deuren geschreven werd) duiken opvallend veel ideeën op uit de CHER. Cultuurhistorie is een belangrijk thema in het ontwerp op hoofdlijnen, en tuinen, linten, boomgaarden, gebouwen en archeologische vindplaatsen moeten het gebied identiteit²⁶ en kwaliteit geven.²⁷ Zij heeft ontegenzeggelijk door haar stilzwijgende goedkeuring van de CHER en de achterliggende ideeën, de rol van cultuurhistorie in het planproces beduidend versterkt.²⁸ Over de reden van de adoptie van cultuurhistorie door Bakker lopen de meningen uiteen. Sommigen noemen haar Wageningse achtergrond, met een bijbehorende veronderstelde gevoeligheid voor landschappelijke inpassing en uitwerking van stedelijke ontwikkelingen. Sommigen benadrukken haar gevoeligheid voor nieuwe trends, als mogelijkheid om partijen aan elkaar en aan een plan te binden. Het Masterplan dateert van voor de Nota Belvédère, wordt door sommige insiders als een van de inspiratiebronnen daarvan gezien, en lijkt in ieder geval in te spelen op kritische geluiden over de eenvormigheid van

²⁵ Wat weer samenhangt met hun zin voor initiatief.

²⁶ Identiteit wordt naast 'duurzaamheid' in het Masterplan genoemd als een van de twee peilers waarop het plan gebaseerd is. (Spangenberg : 5) Daarbij wordt er met identiteit verwezen naar het verleden en naar de eigenheid van de gemeentes Vleuten en De Meern ten opzichte van Utrecht. Wat betreft het verleden is het identiteitsconcept waarvan men hier uitgaat, ons inziens veel te veel op het verleden gericht: het verleden verleent identiteit aan het nieuwe, zo zou de gedachte in het Masterplan kunnen worden omschreven. Op het schaalniveau van het plan wordt dit letterlijk geïnterpreteerd: een voldoende oppervlakte om aan het verleden landschappelijk (visueel) te refereren, garandeert een identiteit van al de rest. Het idee dat bijvoorbeeld bewoners zich hierdoor met het verleden en met de nieuwe wijk zouden kunnen identificeren klinkt vrij naïef aangezien er tal van groepen mensen bestaan met tal van geschiedenisbeelden, die niet altijd zullen corresponderen met de in het gebied behouden historische relictten en structuren.

²⁷ Daarnaast wordt de cultuurhistorie van het plangebied ook genoemd als legitimatie om juist daar te bouwen omdat het plangebied zich volgens het Masterplan kenmerkt door zijn eeuwenlange bouwgeschiedenis.

²⁸ Ondanks dat we mevrouw Bakker niet hebben kunnen interviewen wijzen interviews met andere betrokkenen hierop.

Nederlandse woonwijken die begin jaren 90 reeds her en der te horen waren²⁹, en op pogingen om aan die gepercipieerde eenvormigheid te ontsnappen.

De strijd om de hoofdstructuur en de rol van cultuurhistorie

Riek Bakker introduceerde natuurlijk niet enkel cultuurhistorie in het plan. We willen niet ingaan op alle punten van het Masterplan, maar ons beperken tot een in dit kader relevante bemerking over de hoofdstructuur die zij aanbrengt in het gebied. Grofweg van Oost naar West brengt ze een driedeling in het gebied aan, met een Utrecht deel, een Centraal park en een Vleuten- De Meerns deel.³⁰ Officieel is de keuze voor dergelijke driedeling gebaseerd op overwegingen die te maken hebben met de verdeling van open en gesloten ruimtes in het plangebied, en de verdeling van groen en bebouwing. De contactlengte van groen en bebouwing wordt erg groot door een groot centraal park te kiezen dat via linten de omgeving dooradert. Bovendien zou het natte natuurlandschap ten noorden van het plangebied via het centrale park kunnen verbonden worden met het slagenlandschap ten zuiden. In het Masterplan wordt vermeldt dat het karakter van de stedelijke ontwikkeling oost en west van het park in karakter verschilt, zodat Utrecht het hoogstedelijke deel krijgt en Vleuten de Meern een stadsuitbreiding met een meer dorps karakter zou moeten krijgen.³¹

Hieruit raken we volgens ons (en een deel van de geïnterviewden) aan de eigenlijke kern van de argumentatie voor de hoofdstructuur. We insinueren niet dat de verhalen over cultuurhistorie in het Masterplan en uit de mond van hun auteurs (ondermeer Riek Bakker in haar promotiefilm voor Leidsche Rijn) holle retoriek zijn. Ze kunnen inderdaad voortkomen uit de argumenten die eerder genoemd werden. Ondertussen blijkt cultuurhistorie niet de drager van de hoofdstructuur te zijn, niet het eerste ordenende principe om in filosofische termen te spreken.

Wij van onze kant willen niet argumenteren dat dergelijke functie voor cultuurhistorie in alle gevallen mogelijk en wenselijk is. Bij elke stadsuitbreiding zijn de vragen anders (het gewenste programma) en is ook het landschappelijke, natuurlijke, hydrologische, cultuurhistorische,... aanbod anders van ontwerp mogelijkheden en ordeningsprincipes. In het geval van cultuurhistorie zijn er in sommige gebieden vooral interessante losse objecten en fragmenten, en mogelijk wat grotere structuren die vnl. in historisch- geografisch opzicht bijzonder zijn.

We willen wel argumenteren dat in het geval van Leidsche Rijn de Oude Rijn, die op enkele plekken zichtbaar is, elders onzichtbaar, maar waarvan de precieze loop kan gereconstrueerd worden, een perfecte aanleiding vormt om het gebied op hoofdlijnen te structureren. De landschappelijke structuren (stroomrug, veengebied, kom), de historisch- geografische structuren (blokverkaveling, cope-ontginning, ...) en het merendeel van de archeologische vondsten (Romeins kamp, weg, haventje, wachttorens, middeleeuwse nederzetting,...) zijn duidelijk gerelateerd aan de aanwezigheid van die Oude Rijn.

Immers, de Oude Rijn is de Rijnloop uit de Romeinse en vroegmiddeleeuwse tijd, en vormde in de Romeinse tijd de limes, de Rijksgrens. De Romeinse weg was een grensweg, liep langs de limes, het castellum en de wachttorens bewaakten

²⁹ Wat kan worden gerelateerd aan de virtuele absentie van het postmodernisme in Nederlandse architectuur, stedenbouw en landschapsarchitectuur tot op dat moment.

³⁰ Spangenberg

³¹ Ibid: 106

de grens. Het haventje hoorde bij het castellum en bij de rivier, evenals het gevonden schip; de vroegmiddeleeuwse blokverkeveling hoort samen met de vroegmiddeleeuwse bebouwing bij de stroomwal die de Romeinse rivierloop opwierp, en de middeleeuwse cope- ontginning bij de natte veengebieden verder van de rivier gelegen. Op deze wijze kan de fragmentatie in het cultuurhistorische materiaal opgeheven worden: door het materiaal duidelijk te koppelen aan de oorzaak van al deze uiteenlopende verschijnselen.

Weer opgraven van de meanderende Oude Rijnloop zou zo het landschap en de cultuurhistorie in een klap weer leesbaar kunnen maken.³² Voor stedenbouwers en landschapsarchitecten vormt dergelijke grootschalige structuur, die het hele plangebied dooradert, en door de meanders een grote contactlengte met de bebouwde omgeving mogelijk maakt, een traditioneel kansrijke aanleiding om het stadsontwerp te structureren. Landschapsarchitect Kerkstra komt tot vergelijkbare conclusies, evenals de Utrechtse cultuurhistorici.

Maar het is dus niet gebeurd. Er zijn in onze discoursanalyse positieve en negatieve argumenten aangetroffen voor de gekozen structuur en de verworpen structuur (die wel tijdens de vroegste ontwerpessies besproken is) Beknopt kunnen we

De Oude Rijn (Kaart uit de Charettes)

het als volgt weergeven: uit analyse van de documenten komt naar voren dat de argumenten voor de gekozen driedeling evengoed voor andere indelingen gebruikt hadden kunnen worden, en dat andere doelen die reeds vroeg voor het hele gebied gesteld werden, beter in een indeling volgens de Oude Rijnloop gerealiseerd hadden kunnen worden. Bovendien ligt het centrale park precies langs en over de toen net gewijzigde gemeentegrens tussen Utrecht en Vleuten- De Meern. Door het precies volgen van de grens krijgt het park een enigszins vreemde en voor landschapsarchitecten alleszins niet logische of veelbelovende vorm. De grootte van het park (met gevolgen voor de hoeveelheid groen in de wijk) geeft visueel wel sterk de indruk dat Vleuten- De Meern en Utrecht nog steeds aparte dingen zijn, dat er niet een grote nieuwe stad is ontstaan.

³² Leesbaarheid veronderstelt betekenis en betekenis veronderstelt structuur.

Vleuten was ontzettend bang voor volledige annexatie door Utrecht en het lijkt daarom logisch dat het centrale park als een buffer dient geïnterpreteerd te worden tussen de twee vroegere gemeentes. In de Masterplanfase werkten de gemeentes

Vleuten, De Meern en Utrecht

samen en daarna gingen ze elk huns weegs met eigen ontwikkelingsvisies, stedenbouwkundige plannen en dies meer. Het meermaals benadrukken door Bakker van het dorps karakter van de Vleutense ontwikkelingen (tegenover de bedreigende stad Utrecht) wijst in diezelfde richting. Immers, Bakker en alle andere ontwerpers moeten wel beseft hebben dat een dorp met tienduizend woningen erbij een stad wordt. Anno 2003 bevestigden onze respondenten dat deze analyse klopt, dat inderdaad de driedeling van Leidsche Rijn in de eerste plaats een politiek compromis is, wat niet uitsluit dat daar achteraf interessante ontwerpen uit ontstaan zijn.

Strijd om de hoofdstructuur en conceptuele verschillen

Een negatieve reden om voor de driedeling te kiezen is de reden dat het vooral niet een indeling is op basis van de Oude Rijn. De Oude Rijn loopt sowieso meer Oost- West en een structuur daarop gebaseerd past niet binnen het genoemde politieke compromis, maar daarnaast kleven er voor een aantal bij het Masterplan betrokken ontwerpers onoverkomelijke bezwaren aan. Met name Rients Dijkstra c.s., dominant aanwezig in de periode van de Ontwikkelingsvisie, is een rabaat tegenstander gebleken van dergelijke structuren. In de ontwikkelingsvisie zelf laat hij zich

niet echt negatief uit over dergelijke structuur, maar wijzen de gemaakte keuzes wel een heel andere richting op.

Ook hij hanteert het begrip identiteit, net als in het Masterplan, evenwel zonder enige historische of landschappelijke referentie. Identiteit komt voor hem –in de ontwikkelingsvisie– voort uit de som van een reeks abstracte parameters³³ die aan kleine stedenbouwkundige eenheden worden toegekend, scherven van enkele hon-

Voorkant van document

derden woningen die elk met behulp van die parameters een eigen identiteit zouden krijgen en daarmee de belangrijkste bouwblokken van de nieuwe stad moeten worden. De grens van elke scherv wordt bepaald door de overlay van kaarten van heel Leidsche Rijn Utrecht voor telkens een parameter, die zijn eigen logica heeft. Als men de reeks parameterkaarten over elkaar legt ontstaat een mozaïek van scherven, elk met hun eigen combinatie van parameterwaarden. Dergelijke structuur is erg abstract en vooral gemotiveerd door een aantal technische en economische overwegingen, daarnaast door de gevoelde noodzaak om voldoende open-

heid te laten voor onvoorspelbare ontwikkelingen in de plantermijn en voor de vrijheid van ontwerpers in latere stadia van uitwerking.

Nauwkeurige lectuur van het vermelde boek over de Charrettes (bedoeld als test en uitwerking van Dijkstra's ontwikkelingsvisie), en gesprekken met deelnemers van die Charrettes leerden dat Dijkstra niet alleen een idee in een andere richting had, maar ook fel gekant was tegen de idee van een Rijnstructuur. De Charrette van Rob Krier, bij uitstek postmoderne stedenbouwer, enige Charrette waar archeologen bij aanwezig waren, had een deelgebied waar ondermeer het Grote Archeologiepark lag. Krier koos voor het archeologiepark voor een invulling die wel in beplanting en bestrating verwees naar de ondergrondse resten, en voor zijn hele deelgebied verscheen op de plankaart een dicht patroon van bouwblokken en opengelaten straten en plein waar overheen de Oude Rijn weer meanderde.³⁴

Het lag voor de hand dat dit zou botsen met de ideeën van Dijkstra, die een soort supervisie uitoefende over de Charrettes, en net goed strookte met de opvattingen van de aanwezige archeologen.³⁵ Interessant is dat alle opvattingen van Krier

³³ O.a.: spreading, menging, dichtheden, stapeling, Person Space Index

³⁴ Koekebakker : 44-57

³⁵ Hoewel sommige archeologen tijdens de Charrettes en onze interviews wel voor het gebruik van de Oude Rijn bleken te zijn, was er in de CHER nog een duidelijke weerstand tegen. Als reden wordt gegeven dat 'de schaal van een element of object in overeenstemming moet zijn met een nieuwe inrichting.' (p58). Hoewel de Oude Rijn tevens verant-

die net vermeld werden, verschiden van die van Dijkstra, eveneens stedenbouwkundige. En dat de invulling van Dijkstra ook daar een duidelijke herinterpretatie van het Masterplan toonde. Een nadere analyse.

Krier verwees bij het archeologiepark naar het verleden in de beplanting. Dijkstra vindt, met Josselin de Jong, dat dit kitsch is, dat het afbreuk doet aan de botsing van oud en nieuw die hij als postmodern ziet. Krier komt weer met de Oude Rijn op de proppen, tot grote ergernis van Dijkstra, die de handen vrij wil houden voor zijn ontwikkelingsvisie met meer abstract gedefinieerde scherven. Hij heeft een *tabula rasa* nodig om tot de identiteit te kunnen komen die hij wenst, paradoxaal genoeg. Dat past in zijn ideaal van flexibele planning en zijn afkeer van een blauwdrukplanning, waar de definitieve stedelijke vorm meteen op de tekentafel verschijnt. Hij tekent ideeën, en de vorm moet er door anderen later aan gegeven worden. De idee geeft de identiteit en de vorm is invulling. Een oude rivierloop a-priori aanduiden als belangrijke structuur past niet in dit ideaal, het legt op voorhand een vorm vast, houdt ondermeer geen rekening met mogelijke veranderende opvattingen over vormgeving. Krier tekent zijn blad vol bouwblokken die hier en daar ruimte open laten, de stedelijke ruimte. De nieuwe stad wordt voor hem gedefinieerd door de vorm, meer bepaald de vorm van de openbare ruimte tussen de massa's van de blokken.

De ruimte is geen vlak waar dingen op geplaatst worden, maar een stelsel van gaten die in de architecturale massa's uitgehakt worden. Het patroon van dat stelsel van 'gaten' en de architectuur die je zo kan bewonderen, verwijst naar het stratenpatroon van het oude Utrecht. Identiteit hangt voor hem wel aan vormen, en aan een verleden, maar een verleden van de stad Utrecht 'in het algemeen', niet die van het dorps- en landschappelijke verleden van de kleine plek. Krier toont zo een heel andere opvatting dan Dijkstra en andere Nederlanders over de identiteit van de plek, de aard van de historische verwijzing en de rol van historische continuïteit daarbij. De continuïteit waar hij in zijn ontwerp op voortbouwt is die van de stedelijke ontwikkeling van Utrecht, wat meteen inhoudt dat hij zijn stuk Leidsche Rijn als een stuk Utrecht ziet, niet als een plek die moet voortborduren op een dorpsverleden met de landschappelijke aspecten die daar bij horen.

Dijkstra, Josselin de Jong en volgens onze bronnen ook anderen die van bij het begin bij de planvorming betrokken waren, gebruiken interessant genoeg dezelfde verwijzing naar het historische Utrecht (i.p.v. het landelijke gebied) om een volstrekt andere strategie te legitimeren. Zij vinden typerend voor het oude Utrecht (en bijvoorbeeld ook Amsterdam, waar in het Masterplan expliciet naar verwezen wordt) dat daar oud en nieuw, verschillende tijdslagen, door elkaar heen lopen, over elkaar heen gelegd zijn. Verschillende structuren mogen ruimtelijk ook botsen. Dezelfde verwijzing naar Utrecht leidt in het ene geval tot een sterk historiserend plan, met directe referentie aan het Utrechtse stratenpatroon, in het andere geval tot een omringen van oude uitgespaarde plekken met nieuwe bebouwing, en voor de rest *tabula rasa*. De achterliggende opvatting over identiteit en over de rol van geschiedenis verschilt. Vermeldenswaard is dat beide ontwerp-opvattingen postmodern

woordelijk is voor tal van ontwikkelingen, het bestaan en de ligging van historische relictten, etc. die in het document als Cultuurhistorische hoofdstructuur worden aangemerkt, wordt deze volgens de CHER niet in staat geacht deze ontwikkelingen te dragen. Mogelijk kon de Oude Rijn wel het plangebied in algemene zin structureren maar niet op detailniveau (moest er geen lang waterfront van gemaakt worden).

kunnen genoemd worden, in het ene geval omdat oude vormen weer toegestaan zijn in nieuwe ontwerpen en de omgeving mee het ontwerp dicteert, in het andere geval omdat de modernistische dwang van heldere, leesbare en eenvoudige structuren plaatsmaakt voor een veelvoud aan overlappende en contrasterende structuren.

In het Masterplan van Riek Bakker zit nog geen vormtaal die modern of postmodern zou kunnen zijn, maar klinkt wel de invloed van landschap en geschiedenis overal door, in de lijn van de Wageningse ontwerpschool, die overigens voor de rest wel modernistische opvattingen en vormtaal huldigt (huldigde). In die zin zit Bakker dicht bij Krier dan bij Dijkstra, met zijn volledig nieuw geconstrueerde identiteit van plekken. Men kan stellen dat de herinterpretatie die Dijkstra in de ontwikkelingsvisie voor het Utrechtse deel geeft aan het Masterplan, op een aantal punten fundamenteel afwijkt van de gedachten erachter.

Aan de discussie over de hoofdstructuur van Leidsche Rijn, en in het bijzonder de nochtans kleine rol van Krier daarin, werd veel aandacht besteed. Ons inziens omdat dit gevecht tussen ideeën van groot belang is om de mogelijke rollen van cultuurhistorie bij een dergelijk planproces te kunnen begrijpen. Binnen verschillende ontwerpopvattingen leven verschillende visies op geschiedenis. Historische referenties kunnen soms wel binnen een opvatting passen maar toch door zwaardere, bijvoorbeeld politieke, overwegingen van tafel geveegd worden. In ieder geval zien we dat achter het ontwerp kader waarbinnen het grote archeologiepark past een strijd schuilgaat waar opvattingen over cultuurhistorie op verschillende wijzen figureren in ontwerpopvattingen en ontwerpopvattingen verschillende gewichten en rollen kunnen krijgen tegenover andere overwegingen. Indien Krier het Masterplan had gemaakt, indien een politiek compromis niet nodig was geweest rond de gemeentelijke identiteit van Vleuten, indien de Delftse stedenbouwkundigen net iets minder modernistische opvattingen aangeleerd kregen, dan was de kans groter geweest op een Oude Rijn als structurerend en naamgevend element van het plangebied, en dan was het grote Archeologiepark ongetwijfeld anders ingevuld en gecontextualiseerd. Contingentie alom dus: het had evengoed anders kunnen zijn, onderhandelingen op vele niveaus en momenten hebben meegespeeld, een veelheid aan factoren had invloed op de wijze waarop het Grote Archeologiepark uiteindelijk tot stand is gekomen en wel op de huidige wijze.

Onvoorspelbaarheid, openheid en heropende onderhandelingen

Typerend in dit opzicht is overigens dat in 2000 de gemeentegrens van Utrecht weer verschoof, en Vleuten- De Meern uiteindelijk toch geannexeerd werd. De hele architectuur van de planvorming rond Leidsche Rijn was uitgebouwd rond de tweedeling Utrecht- Vleuten- De Meern. Die architectuur had een stuk eenvoudiger (en goedkoper) kunnen zijn indien Vleuten van bij de start bij Utrecht was getrokken. We zagen dat de scheiding tussen de gemeentes doorgewerkt heeft in de vormgeving, met het centrale park als belangrijkste teken daarvan. Het centrale park stond een indeling volgens de Oude Rijn in de weg, en maakte een samenhangende benadering van cultuurhistorie in het hele ontwerp moeilijker. Ook het Grote Archeologiepark had er anders kunnen uitzien, indien het stukje Oude Rijn dat daar lag, deel uitmaakte van een veel groter waterstructuur. Dan was de neiging veel minder en de mogelijkheid veel kleiner geweest om een stuk Oude Rijn te symboliseren door een gracht voor de huizen, evenwel met knik.

De wijze waarop de annexatie werd geregisseerd volgens onze informanten, toont ook weer hoe onderhandelingen op andere niveau's kunnen doorwerken.

Eind jaren '90 speelde in Nederland de discussie rond de stedelijke regio's. Veel problemen zouden best aangepakt kunnen worden op een schaalniveau tussen stad en provincie. De stadsregio Utrecht zou zo uit 11 gemeentes gaan bestaan, en de gemeente Utrecht was een groot voorstander omdat zij in deze nieuwe bestuurslaag een middel zagen om de eigen invloed –zij het indirect– te vergroten. Provincie Utrecht voelde zich bedreigd omdat wellicht bevoegdheden moesten afgestaan worden. De provincie wist dat zonder de steun van gemeente Utrecht er geen stadsregio zou komen, wist dat ze nog steeds Vleuten wilden, en besloot tot een herenakkoord over te gaan, met Vleuten als beloning voor het vervallen van de vraag naar een Stadsregio. En zo stierven Stadsregio Utrecht en de Gemeente Vleuten De Meern samen een stille dood. Achteraf gezien had cultuurhistorie misschien toch een andere rol kunnen spelen.

Interpretatie en herinterpretatie in een getrapte organisatie

Overigens is daarmee de kous niet af. De indruk zou kunnen ontstaan dat de beginsituatie van de planvorming, zoals vastgelegd in het Masterplan, reeds het verdere verloop in zich sluit, dat cultuurhistorie dus een rol krijgt (een percentage grond), maar niet de rol die men zou willen (structuur en leesbaarheid aan het gebied geven). We zagen al dat de verkregen rol, het verkregen percentage grond, tot een onderhandelingspositie leidde die soms tot een sterk resultaat leidde, soms moest prijsgegeven worden. Wat verkregen werd kan dus in de onderhandelingen afbrokkelen.

Dat heeft ondermeer te maken met de getrapte organisatie van het planproces, waarbij een plan telkens aan iemand anders doorgegeven wordt voor uitwerking of uitvoering. Elke stap betekent een herinterpretatie van de vorige stap, en zeker indien er getekende plannen en ontwerpers aan te pas komen, geven de meerduidigheid van de visuele tekens en de creativiteit en ideologische kleuring van de ontwerpers een flinke draai aan de bedoelingen van de mensen achter de vorige stap.³⁶ Een aantal cultuurhistorici vertelden ons dan ook dat bij elke stap in het proces opnieuw begonnen moest worden, de onderhandelingen opnieuw startten, zeker gezien de beperkte wettelijke rugdekking die zij genoten.

De gesloten openheid van planning

Een andere oorzaak van afbrokkeling van de oorspronkelijke verworvenheden, weliswaar samenhangend met de eerste, is de openheid die bewust in veel plannen is ingebouwd. In Nederland heeft men over het algemeen de idee van blauwdrukplanning verlaten, en uit zowel Masterplan als Ontwikkelingsvisie spreekt de uitdrukkelijke wens geen vormtaal aan te reiken, en geen gedetailleerde ruimtelijke structuur vast te leggen. Voegen we daaraan toe de wettelijk bindende kracht van alleen het bestemmingsplan en de kenmerken van plannen en ontwerpers die net vernoemd werden, dan ziet men snel dat veel initiële verworvenheden van actoren in het proces (waaronder de pleitbezorgers voor cultuurhistorie) kunnen eroderen in de processen van herinterpretatie die bij elke stap in de planvorming spelen. Hoe meer stappen er zijn, hoe verder het resultaat kan staan van de bedoelingen van de ontwerper van het hoofdpzet. Telkens een plan iemand anders onder ogen komt die er iets moet mee doen, zal de betekenis een beetje verschuiven, soms bedoeld,

³⁶ Bij de Charrettes zagen we dat Krier de uitgangspunten van de ontwikkelingsvisie in zijn uitwerking daarvan wist te ondergraven, en dat de Delftse architecten die zijn schetsen detailleerden, opnieuw zijn uitgangspunten wisten te ondergraven.

soms onbedoeld, en als er vele ogen en een lange tijd mee gemoeid zijn, blijft er vermoedelijk weinig over van de oorspronkelijke idee.³⁷

De verworvenheden kunnen dus afbrokkelen door onzekerheid over de toekomst die ingebouwd is in de plannen, onzekerheid die niet ingebouwd is, door onduidelijkheid van de plannen [meerduidigheid] waarvan misbruik gemaakt wordt of waardoor misverstanden ontstaan, samengevat door verschillende vormen van openheid in het planproces waardoor telkens nieuwe onderhandelingen over verworven geachte zaken het proces binnensluipen.

Maar...diezelfde vormen van openheid staan tegelijkertijd toe dat dezelfde actoren die aan belang lijken in te boeten weer in nieuwe onderhandelingen kunnen stappen en hun belang opnieuw kunnen verdedigen. Openheid betekent meerduidigheid en die treffen we in het geval van Leidsche Rijn en Cultuurhistorie dan ook sterk aan. Archeologie en cultuurhistorie moesten hier en daar terugkrabbelen van een redelijke gunstige uitgangspositie, maar slaagden er ook in om elders nieuw terrein te veroveren. Krier kwam langs een achterdeur toch weer binnen, zij het voor een ander deelgebied in Leidsche Rijn. Daar kan hij zijn historiserende ei wel kwijt. En via dezelfde achterdeur, metafoor voor de openheid waarvan sprake, komen door de invloed van onderling communicerende archeologen en cultuurhistorici zoveel verwijzingen naar de Oude Rijn in allerlei deelplannen weer naar boven dat er weer iets begint door te schemeren van een verloren gewaand idee.

Ideeën die in de officiële versie, het officiële verhaal van de planvorming, waarbij vaste stappen elkaar opvolgen en beslissingen zich logisch aan elkaar rijgen, vergeet te vermelden dat de officieel geroemde openheid van het model hetzelfde model kan ondergraven, dat voortdurend op beslissingen teruggekomen wordt, verlaten ideeën toch weer opgepikt kunnen worden. Dat betekent niet meteen een radicale kritiek op de Nederlandse Ruimtelijke Ordening. Zelfs niet op eenvoudige modellen daarvan, die allerlei diensten kunnen bewijzen. Wel geven we hiermee kritiek op een verwarring van het model met de werkelijkheid, een verwarring die een dieper begrip van de ruimtelijke ordening in de weg staat, en dus ook pogingen die in deze of gene richting bij te sturen. In het geval van cultuurhistorie in Leidsche Rijn kan men vaststellen dat de 'belangengroep' cultuurhistorie, waarbinnen meest prominent de archeologie niet door een plan of een beslissing een definitieve plek heeft gekregen waar zij zich vervolgens passief in nestelt. Veel actoren kunnen bij een latente of aperte ontevredenheid met de verkregen positie in een bepaald plan via sluipwegen druk blijven uitoefenen op het proces, oude eigen wensen en ideeën weer uit de kast halen, en in het plan gemetselde ideeën loswrikken of laten vergeten.

Over bondgenootschappen en smaakverschillen

In dat proces kunnen ze nieuwe bondgenoten zoeken, wisselende coalities sluiten. In Leidsche Rijn vonden de archeologen c.s. bondgenoten in de projectontwikkelaars, die bij het begin goed bereid waren een percentage grond te reserveren en bij uitwerkingen van deelplannen ook wilden inspelen op wensen van archeologen om te behouden en te verwijzen naar oude dingen op veel letterlijke wijze dan de ontwerpers vaak lief is. Hier zien we een mode onder projectontwikkelaars, –die ook zien dat de vraag naar variatie en identiteit groot is– die samenvalt met een mo-

³⁷ Tenzij dat vooral uit een vormtaal bestaat, en als die vormtaal dwingend opgelegd kan worden.

de onder archeologen –die in andere periodes eerder opgraven of minder interesse in verwijzingen tonen–, en die botst met een mode onder ontwerpers –die ook historiserende tijden en neostijlen gekend hebben. Elk van de actoren is met andere woorden ook in een eigen dynamiek gevangen, waarbij de smaakoordelen kunnen verschuiven. Welke mogelijkheden tot coalities er bestaan en welke belangen er goed verdedigd kunnen worden, hangt dus ook af van dergelijke interne dynamiek die op zich los van belangen staat. Mocht in de pps-constructie voor de buurten rond het Groot Archeologiepark de projectontwikkelaar met historiserende smaak een groter vinger in de pap gehad hebben, dan was wellicht nog in de laatste fase voor de uitvoering een en ander verschoven richting historische referentie. Misschien waren dan de huizen rondom het zwijgende park door architecten in dienst van de ontwikkelaar welsprekend overladen met tientallen decoraties die schreeuwend naar een al dan niet fictief verleden verwijzen. Tot lering en vermaak van alle betrokken partijen.

Thematische herordening: Omgang met cultuurhistorie in de planvorming

Dat uit bovenstaande weergave van het proces achter het ontwerp en de realisatie van het Groot Archeologiepark geen eenduidige en eenvoudige conclusies te trekken zijn, dat moge duidelijk zijn. Onze interpretatie van het planproces, waarbij planningtheorie, antropologie en discours-analyse gecombineerd werden in een tekst die ook in zijn opbouw iets van de complexiteit van het onderwerp wil tonen, kan verleiden tot conclusies en aanbevelingen in vele richtingen. Aan de andere kant zou een snelle lezing van het voorgaande kunnen laten vermoeden dat men concluderend kan volstaan met de opmerking dat de historie van het Grote Archeologiepark complexer is dan vaak gedacht. We trachten een middenweg te bewandelen en eenheid in de veelheid van mogelijke conclusies te brengen, door uit onze grotendeels inductieve analyse van het proces een aantal factoren te destilleren die van invloed waren op de gang van zaken.

Soms blijken die factoren stuurbaar, en dan kunnen we aanbevelingen geven ten aanzien van de omgang met cultuurhistorie bij planning en ontwerp, soms ook niet. Indien ze stuurbaar zijn, kan men soms als expert normatief optreden en richting trachten te geven, soms ook zullen de per geval aanwezige meningen opgeteld moeten worden. Na het ontrafelen van de factoren van invloed op het proces zullen we de onderlinge samenhang daarvan trachten te reconstrueren en tot een meer abstracte conclusie te komen wat betreft de omgang met cultuurhistorie. Belangrijkste beïnvloedende factoren die we de revue laten passeren zijn: cultuur, institutie, persoon, elk met hun subcategorieën.

Cultuurverschillen in een planningsproces

Dat de cultuur voor een groot deel bepaalt hoe wij met de wereld omgaan, wat we waar en van waarde vinden, daarover bestaat een redelijke consensus. Het begrip cultuur wordt vaak gebruikt om de denkbeelden, gewoontes, waarden en normen van mensen van verschillende nationaliteiten of etnische herkomsten van elkaar te onderscheiden. In de lijn van de interpretatieve antropologie, waarin vooral de stelsels van categorieën worden bestudeerd waarmee mensen sociaal hun wereld opbouwen, kan het begrip ook betrokken worden op de verschillende bij de realisatie van het Groot Archeologiepark betrokken actoren. De actoren kunnen we beschouwen als groepen die in mindere of meerdere mate gekenmerkt zijn door een eigen cultuur, door een eigen set van categorieën waarmee zijn hun wereld betekenis geven, zodat ze op een specifieke wijze denken en handelen. Cultuurverschillen worden veroorzaakt door een andere omgang met en kennis van de wereld binnen een bepaalde groep, door een verschillende rol in het proces, een ander beroep, een andere disciplinaire achtergrond, een andere institutie waar men bij hoort, een ander gedeeld belang. Zo hadden we in deze studie te maken met mensen uit de cultuur van de architecten, die van de stedenbouwkundigen, de gemeentelijk archeologen, rijksarcheologen, projectontwikkelaars, politici, gemeentes, lijnorganisaties binnen gemeentes versus kortlopende projectorganisaties.

Interculturele communicatie in het planningsproces

Een planningsproces kan opgevat worden als een proces van communicatie tussen vele partijen. Als een aantal van die partijen door een groepscultuur gekenmerkt

worden, kan het gezien worden als een proces van interculturele communicatie. Daarover is veel geschreven, en terugkerende thema's cirkelen meestal rond de problemen van interculturele communicatie³⁸, ondermeer verschillen in interpretaties, waarden, normen, omgangsvormen, vooroordelen, etc. Zaken die we ook ontmoetten in bij Leidsche Rijn betrokken culturen, die allemaal zo hun eigen ideeën hebben over wat het nastreven waard is.

Het zou dan ook een illusie zijn om te veronderstellen dat men eenvoudig een gemeenschappelijk uitgangspunt kan formuleren, of, eenmaal zoiets gevonden, dat allemaal op eenzelfde wijze na te streven. Zelfs al staat cultuurhistorie bovenaan de agenda, dan nog ziet men dat de omgang daarmee van situatie tot situatie kan verschillen, en dat is ondermeer afhankelijk van de cultuurverschillen tussen de betrokken partijen. Aangezien de planning steeds meer een netwerkarakter krijgt, en steeds meer actoren in planningsprocessen betrokken worden, zullen cultuurverschillen alleen maar belangrijker worden als invloed op de omgang met het verleden (en met andere dingen).

Zo laat deze studie zien dat hoewel de actoren de waarde van de archeologica erkennen, de daadwerkelijke omgang ermee afhankelijk is van cultuurafhankelijke vooronderstellingen. Daarvan is men zich vaak niet of slechts ten dele bewust. Culturen kunnen beschouwd worden als een discours of een aantal gerelateerde discours, ook wel discursief veld genoemd. Typerend voor een discours is dat een aantal kenmerken en relaties uit de werkelijkheid overbelicht worden, en andere zaken in het duister blijven, de zogenaamde blinde vlekken.³⁹ Vooronderstelling waarvan men zich niet bewust is zijn blinde vlekken, en ze veroorzaken een belangrijk deel van de problemen bij interculturele communicatie. Onbewust kan hier betekenen dat men niet weet dat men iets denkt, het kan ook betekenen dat men dingen zo vanzelfsprekend en 'normaal' vindt dat men zich niet meer bewust is van het feit dat vele van de eigen redeneringen en dus de resultaten ervan, vertrekken vanuit een bepaald idee (dat ook anders zou kunnen zijn)

Mooi voorbeeld van dergelijk type cultuurverschil toonde zich bij het Grote Archeologiepark rond verschillende impliciete definities bij archeologen en ontwerpers van een archeologische vindplaats, de grens daarvan, en zelfs de aard van een archeologisch object. Als men het er over eens is dat iets het beschermen waard is, kan men dus gedurende het hele proces praten over verschillende dingen, die op andere wijzen aan elkaar en aan plekken gerelateerd zijn, en op een andere wijze begrensd dienen te worden. Het spreekt voor zich dat dit (de verschillen en het onopgemerkt blijven daarvan) op zich al een belangrijke oorzaak van divergentie tussen betrokken partijen vormt, wat betreft de omgang met dat waardevolle 'iets'.

Dynamiek en verschil in opvattingen over het verwijzen naar het verleden

Stel dat men het op de vermelde punten wel eens was, dan nog zouden cultuurverschillen kunnen bijdragen aan uiteenlopende visies op het beoogde ontwerp. De motieven van een architect om op manier X naar erfgoed te verwijzen of dit bewust niet te doen kunnen totaal anders zijn dan bij een archeoloog, bij een gemeentelijk archeoloog en bij rijksarcheoloog en weer anders zijn bij landschapsarchitecten, stedenbouwers, architecten, etc. En binnen elke groep ziet men ook weer erg veel

³⁸ W. Shadid 1998: **Interculturele communicatie**

³⁹ Zie K. V. Assche and M. Jacobs 2002: **Kwaliteit in Complexiteit Ruimtelijke kwaliteit en de kennisontwikkeling daarover**

deelgroepjes en een grote dynamiek binnen de opvattingen. Deze dynamiek noemen we eenvoudigweg mode, en hangt samen met het deels artistieke en competitieve karakter van de ontwerpende disciplines. Modes die niet als mode worden ervaren, trendgebonden opvattingen die als objectief worden gepresenteerd, esthetische oordelen die als rationeel worden voorgesteld, dit alles zijn kenmerken van veel ontwerpersculturen, culturen met een typerende snelle dynamiek. Modes onder ontwerpers en hun onopgemerkt blijven, zijn verder een bron van problemen in de interculturele communicatie, een bron van verschillen in omgang met het verleden. (Tegelijk zijn ze een bron van mogelijkheden)

Zelfreflectie en zelfreflectiviteit

We kunnen constateren dat mensen die deel uitmaken van een bepaalde groep zich niet makkelijk bewust zullen zijn van de culturele geaardheid van veel van hun denkbeelden, manieren van kijken en handelen.⁴⁰ Reflectie op eigen culturele structuren waarbinnen men zich begeeft en die van de ander zou volgens ons in veel planningssituaties al veel misvattingen kunnen wegnemen. Daarmee zeggen we niet dat culturen zich gemakkelijk laten versmelten, dat er zoiets als volledig stuurbare en voorspelbare 'reframing' mogelijk is, waarbij alle deelnemers aan een proces van communicatie (bijvoorbeeld een planningsproces) na verloop van tijd onder deskundige begeleiding gemeenschappelijke denkbeelden ontwikkeld hebben. Eenzelfde deskundige begeleider van het proces zou wel kunnen nastreven de impliciete aannames over onderwerpen, over de anderen en over zichzelf bij de deelnemende groepen naar boven te halen.

Cultuur en structuur

Verschillen in cultuur worden door velen opgemerkt, en beweegt velen ertoe dit te bestempelen als een van de oorzaken van problemen binnen een planningsproces. Het is echter te eenvoudig de verschillende wijzen van denken en handelen te reduceren tot de cultuur waaruit deze afkomstig is. Dit zou namelijk impliceren dat het opheffen van cultuurverschillen (mocht dit mogelijk zijn) zou leiden tot een breed gedragen plan waarin iedereen in dezelfde taal over hetzelfde spreekt.

Het zijn niet enkel cultuurverschillen die denken en handelen determineren en er de grenzen van bepalen (een discours is openheid en geslotenheid tegelijk). Ook sociale structuren, waarmee we hier bedoelen alle groepen met een min of meer georganiseerd karakter, die op bewuste wijze gezamenlijke belangen kunnen gaan verdedigen, hebben die macht. We onderscheiden als belangrijkste sociale structuren in de context van deze analyse: disciplines, belangenorganisaties, bedrijven, overheidsinstellingen (instituten). De verhouding tussen structuur en cultuur is een subtiel: sommige structuren worden gekenmerkt door een eigen cultuur, andere niet. Sommige belangenorganisaties delen enkel een gezamenlijk belang dat in onderling wantrouwen en volledige berekening wordt nagestreefd, andere belangenorganisaties hebben een gedeelde ideologie, een eigen kijk op de wereld die verder gaat dan het belang dat op een bepaald moment moet verdedigd worden. Het hangt er sterk van af hoe een structuur ingebed is in het leven van haar leden.

⁴⁰ H. Fortman 1971: **Inleiding tot de cultuurpsychologie deel 1**: 74

De structuur en het denken en handelen van individuen

Ook de structuur, in de vorm van institutie, organisatie en discipline, bepaalt deels het handelen en denken van de individuen.⁴¹ Ook indien ze weinig gekenmerkt wordt door een eigen cultuur. Dan zal de invloed vooral het handelen betreffen, door vastgestelde regels, middelen en bevoegdheden. In die zin bepaalt ze meer wat gezegd mag en moet worden, dan wat daar bij gedacht wordt. Voor een individuele rijksarcheoloog zou misschien oplossing x, bijvoorbeeld het blootleggen van relictten, het beste kunnen lijken, maar in zijn rol als lid van het ROB kan hij deze privé-gedachte niet omzetten in woorden (in functie) en in handelingen. Idem voor de architect, deze moet zich niet alleen verantwoorden naar de opdrachtgever toe, en is daarnaast niet alleen in zijn denken bepaald door de cultuur van de vakwereld, neen, die vakwereld geeft ook regels voor het verloop van een ontwerpproces. De archeoloog zal bovendien, los van de rol die hij heeft, niet zomaar dingen zeggen die compleet indruisen tegen de denkgeregels van de disciplines waar hij uit voortkomt. Indien de archeoloog op een universiteit werkt, zal zijn rol als wetenschapper natuurlijk dwingender eisen stellen aan zijn denken en handelen, ondermeer omdat de structuur van de discipline archeologie gecombineerd wordt met de structuur van de institutie universiteit, waar in zijn algemeenheid bepaalde regels gelden. Een structuur kan de belichaming van een cultuur zijn, een cultuur kan het gedachtegoed van een structuur zijn, maar er is geen één-op-één verhouding tussen structuur en cultuur.

In onze analyse van het Groot Archeologiekamp kwam regelmatig naar voren dat instituties mede de opstelling van individuen tegenover de archeologica bepaalden. Gemeentelijk archeologen, ingebed in dezelfde disciplinaire achtergrond maar een andere institutie dan het ROB, hielden er andere denkbeelden op na dan deze laatst genoemde. Wetenschappelijk archeologen keken er weer anders tegenaan. Dit komt door de expliciete rollen die vanuit een structuur bepaald worden, en soms vanuit culturen die zich binnen de structuren gevormd hebben.

Personen en persoonlijke contacten

Eenieder die zich in de dagelijkse praktijk bezighoudt met inrichtingsvraagstukken zal zich niet verbazen over de conclusie dat de inrichting van een gebied voor een groot deel het resultaat is van onderhandelingen die buiten formele kaders plaatsvinden. Het ontwerp van het Groot Archeologiekamp is in dat opzicht exemplarisch voor de realisatie van ruimtelijke plannen in het algemeen. Niet zelden zijn deze het resultaat van tal van informele banden die kunnen ontstaan tussen mensen die het om welke reden dan ook goed kunnen vinden. In deze studie hebben we kunnen zien dat een goede samenloop van mensen en omstandigheden hebben gezorgd voor het feit dat cultuurhistorie een voor de Nederlandse context relatief belangrijke plaats heeft gekregen in het plan, en de vorm waarin dat gebeurde ook weer samenhangt met mensen en omstandigheden. Veel afwegingen van mensen zijn ook individueel of psychologisch van aard. Het wel of niet klikken tussen mensen kan een grote invloed hebben op een plan. We hebben er reeds op gewezen dat de persoonlijke smaak en voorkeur van een aantal personen (Bakker, Dijkstra, ...) veel invloed heeft gehad op het plan, dat de vaardigheid van Bakker mensen om de tafel te krijgen (ze vertrouwen in een goede afloop te geven) van belang was. Ook de goede verstandhouding tussen de archeologen (Wynia, van de

⁴¹ Foucault

gemeente Utrecht, en Graafstal van de gemeente Vleuten de Meern), over de toen nog gevoelige gemeentegrenzen heen, heeft wellicht de verdediging van een cultuurhistorisch 'belang' goed gedaan.

Uit de vorige passage valt niet af te leiden dat het goed zou zijn om per definitie meer over te laten aan spontane processen tussen mensen. Of dat we alle formele kaders die in werking treden tijdens een planningsproces nietig moeten verklaren. Wel voegt het een dimensie toe aan de onvoorspelbaarheid en de contingentie die in elke planning spelen, en waarover in de hoofdtekst meermalen gesproken werd.

Strategie, strijd en onderhandeling

Door de tekst verweven op een wellicht opvallende wijze waren een aantal termen in de militaire sfeer: strijd, strategie, onderhandeling, posities, terrein veroveren, prijsgeven,... Deze termen zijn bewust gekozen om in herinnering te brengen dat planning niet alleen een beleidsonderdeel is, een middel om beleid in werkelijkheid om te zetten, niet alleen een proces van communicatie of besluitvorming, maar ook een machtsspel. Hetzelfde geldt voor ontwerp in zijn maatschappelijk functioneren. Diegene die weinig ideeën heeft, weinig algemene kennis van beleidsprocessen, weinig kennis van behoorlijk communiceren volgens de boekjes, maar een goed machtspoliticus blijkt in het proces, kan wel eens ver komen, zijn belangen goed verdedigen. Daarbij hoeft men zich ook niet aan alle geschreven en ongeschreven regels te houden: een goed machtsdenker houdt zich aan de regels voor zover dat loont. Hij kan zich open opstellen, in zijn kaarten laten kijken, toegevingen doen, meewerken aan een breed gedragen voorstel en achteraf via een andere weg hetzelfde voorstel, dezelfde beslissingen, helpen ondergraven in een andere coalitie, waar hij meer uit de brand weet te slepen.

Machiavelli's amorele traditie

De Deense planner Flyvbjerg bracht dit aspect van de planning welsprekend onder de aandacht, en hij is -met ons- geneigd om te verwijzen naar Macchiavelli, de Florentijnse Renaissancedenker over macht en strijd.⁴² Macchiavelli neemt in zijn analyse van machtsspelen (meestal in militaire context, maar ook politieke) bewust een amorele positie in: hij is niet immoreel in de zin dat hij de morele regels van een gemeenschap bewust met voeten treedt, maar amoreel omdat volgens hem die officiële gedragscodes het beeld op de reële machtsspelen vertroebelen en tot valse conclusies leiden.

Tegenwoordig heeft Macchiavelli in het algemeen een slechte naam in Europa omdat velen hem associëren met een doel- heiligt- de- middelen strategie en met de vermelde amorele positie. Ons inziens toont dergelijke afkeuring van de Florentijnen ten eerste dat hij verkeerd begrepen werd (hij zegt niet dat je amoreel in de dagelijkse praktijk moet zijn), en ten tweede dat hij gelijk had, dat ook in vele tegenwoordige geesten een idealistisch beeld van hoe de werkelijkheid zou moeten zijn als uitgangspunt van redeneringen wordt gebruikt, in plaats van als doel. In de planning heeft dergelijke afkeuring van een amoreel analytisch perspectief nog veel sterker wortel geschoten, omdat de hele planningstraditie verbonden is met maatschappelijke ideaalbeelden, en men er vaak van uit gaat dat meer planning de wereld dichterbij dergelijk ideaal brengt. Hoe tegen planning aangekeken wordt, verschilt,

⁴² Zie ook over Macchiavelli: R. Kaplan, D. 2002: **Krijgspolitiek. Lessen voor de toekomst van klassieke denkers**

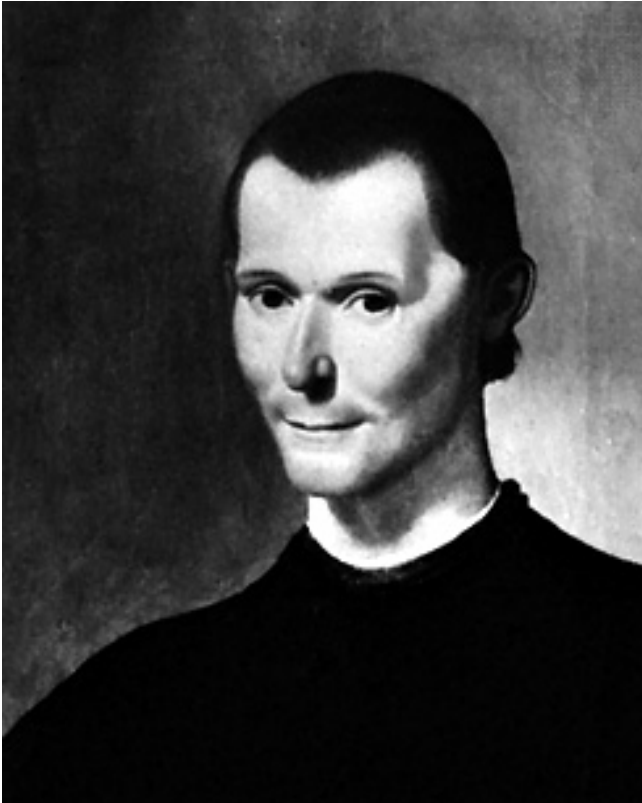
maar gemeenschappelijk is wel dat het machtsaspect van planning systematisch vergeten wordt.

Macht in het planningsdiscours

Macht was lang een blinde vlek in het planningsdiscours, omdat een aantal planners en beleidsmakers graag wilden dat hun model van een planningssysteem echt werkte, en wel zonder macht, omdat anderen graag hun eigen macht buiten beeld hielden, omdat sommigen de ideale maatschappij die het einddoel van hun planning vormde reeds aanwezig veronderstelden in de reële planning, en anderen hun eigen moraal projecteerden op die van de hele bevolking. Deze verschillende redenen om

macht te negeren in de analyse van planning heeft verschillende gevolgen, in de praktijk van planning en het soort theorie, dat eruit voortkwam. Foucault vertelde al dat spreken macht is, kennis macht is, en dat spreken over en kennis maken over macht die macht ter discussie stelt, minstens blootlegt en kwetsbaar maakt en dus reacties oproept.⁴³

We komen hier bij de reden waarom de modellen die er van planningsprocessen bestaan, doorgaans niet overeenstemmen met de realiteit, en waarom een tekst als deze, een analyse van de omgang met cultuurhistorie bij planning en ontwerp, dus

Machiavelli

een bijdrage kan en moet leveren aan het herzien en ontwikkelen van kennis over planning en ontwerp in het algemeen, een het herzien en ontwikkelen van nieuwe modellen. Ideologische en moreel naïeve stellingnamen (bijvoorbeeld dat mensen open zijn tegenover mekaar) vervormden het beeld van planning en ontwerp, hielden de mechanismen van de macht buiten beeld, en daarom moeten we via de case van de cultuurhistorie, en daarbinnen van een park in Leidsche Rijn, dat beeld een beetje proberen bij te stellen.

Archeologen als 'goede' Machiavellisten

Omwille van de negatieve associaties van Macchiavelli, van macht en van amorele analyse, betreden we gevoelig terrein wat de gevalstudie betreft. Namen noemen kan schadelijk voor die mensen zijn, en minstens onaangenaam. Laten we een onschuldig voorbeeld geven van geslaagde machtspolitiek, en nadien overgaan tot

⁴³ M. Foucault 1975: **Surveiller et punir**

een beknopte systematisering van strategische spelen die we in deze gevalstudie konden aantreffen. We vertelden reeds dat de gemeentelijk archeologen zich actief opstelden, vooruit liepen op beslissingen die zouden genomen worden door bevoegde organen, en verschillende partijen vroeg benaderden. Ze verwierven sneller kennis dan een aantal andere partijen, wat hun positie verbeterde, waren zich bewust van de noodzaak van bondgenoten in hun juridisch en economisch zwakke positie, wisten deel uit te maken van zoveel mogelijk tussenstappen in het proces (bv de Charrettes). Ze onderhandelden sterk, inspelend op maatschappelijke veranderingen die er vermoedelijk zouden komen en die zij de anderen als reëel konden presenteren. Nadat hun idee voor een hoofdropzet van Leidsche Rijn was afgevoerd, nadat zij zich ogenschijnlijk bij dit besluit neer hadden gelegd, kwamen er via de openingen in het planproces waarover gesproken werd, toch weer mogelijkheden om die oude wens weer boven te halen.

In deze beschrijving waren de Utrechtse archeologen goede Machiavellisten, effectieve onderhandelaars en strategen. Enkele opmerkingen hierbij zijn wel op hun plaats om misverstanden te vermijden. Ten eerste bleek uit de analyse van het parkontwerp reeds dat een deel van het snel veroverde terrein in onderhandelingen op kleinere schaal weer verloren werd. Ten tweede hebben we hier te maken met een interpretatie die niet volledig hard kan gemaakt worden. Interpretieren is volgens Umberto Eco iemand datgene laten zeggen wat hij niet gezegd heeft maar wel zou moeten zeggen of erkennen indien er direct naar gevraagd zou worden.⁴⁴ (En hij eerlijk is, mentaal gezond en zich bewust van de eigen opvattingen, willen we daaraan toevoegen)

Welnu, het is evident dat onze aanpak met antropologische en semiotische aanslag interpretaties centraal stelt, en dat die zelden helemaal zeker zijn (in de zin van meetbaar). Echter, meestal, bij een scherpe en consistente analyse kan een voldoende consistentie in het resultaat bereikt worden, en kunnen verschillende gradaties van hardheid in uitspraken onderscheiden worden. In het geval van spreken over de macht, en het interpreteren van de mechanismen van de macht, is er de bijkomende moeilijkheid dat dat spreken invloed op die macht kan hebben (zoals net gezegd werd), maar uit deze eerste moeilijkheid (of het bewustzijn daarvan bij de subjecten) volgt een tweede: dat men van de subjecten die strategisch handelden niet makkelijk hun volledige waarheid zal horen. Interpretaties van de strategieën van de actoren die van invloed waren op planning en ontwerp van het Groot Archeologiepark, zijn dan ook moeilijker consistent en realistisch te krijgen dan interpretaties van bijvoorbeeld de bedoelingen van de ontwerper van het park. Niettemin zijn die strategieën van wezenlijk belang om planning en ontwerp te begrijpen, in dit geval en in het algemeen. De moeilijkheid om de gedragscodes van de mafia te achterhalen, mogen niet tot de conclusie leiden dat er geen maffiacultuur bestaat. (Zonder archeologen met maffiosi te willen vergelijken)

Ten derde willen we naar aanleiding van het voorbeeld van de archeologen als machtsmensen benadrukken dat hun amorele opstelling (er is een besluit maar dat ondergraven wij langs de achterdeur) in geen enkel opzicht 'fout' is. Ze hielden zich aan de formele regels van alle organisaties en processen waarin zij participeren (en laten dus niet het doel de middelen heiligen), hun handelen druist ook niet in tegen een bij ons als algemeen- menselijk veronderstelde moraal (ze laten geen

⁴⁴ U. Eco 1992: **La production des signes**

spoedopgravingen houden door twaalfjarige illegale immigranten om geld over te houden voor steekpenningen aan ambtenaren). Hun handelen strookt enkel niet – vermoedelijk niet – met de moraal van planners en bestuurders (wellicht wel met die van politici), en met die van veel theoretici van planning en bestuur. Hier komt de connectie naar boven van (de mogelijkheid van) een amorele analyse, het niet veroordelen van strategisch handelen en een relativistisch uitgangspunt (van deze tekst): de moraal van een groep is in sterke mate cultuurgebonden, en een andere groep hoeft in haar handelen daar niet automatisch rekening mee te houden. Strategisch gedrag is in de praktijk meest effectief, en kan binnen formele regels door niemand gelaakt worden, ook niet door mensen die hun groepswaarden verwarren met objectieve waarheden.

We zagen overigens ook, en hiermee sluiten we onze behandeling van het lange voorbeeld af, dat alle partijen strategisch handelden, en dat ze bijna allemaal de moraal van openheid, lineariteit en eenmalige besluitneming van de meeste planners en beleidsmensen overtraden. De informatie, doelen, verlangens, motiveringen, die aan de al dan niet formele onderhandelingstafels werden getoond aan de andere partijen, werden intern (en achteraf, na het spel, aan ons) vaak volstrekt anders gepresenteerd en gecommuniceerd.

Aan de hand van de analyse van dit ene voorbeeld, en de opmerkingen die verspreid in de tekst werden gemaakt, kunnen we stellen dat strategie en onderhandeling in een proces van planning en ontwerp spelen op verschillende momenten, verschillende schaalniveau's, formeel en informeel, en dat telkens andere partijen, andere bestuurlijke en juridische kaders spelen, andere soorten kennis en de gerelateerde disciplines betrokken (kunnen) worden. Bovendien kunnen we een verschil maken tussen de verschillende hoedanigheden van waaruit men kan onderhandelen en strategisch kan denken: als persoon, als lid van een cultuur, als lid van een structuur. De partijen waarmee men onderhandelt of waarmee men strategisch rekening houdt, kunnen zich ook in die wisselende hoedanigheden opstellen. Dat maakt het strategische spel complexer en de uitkomst ervan in hoge mate onvoorspelbaar. Dat macht en kennis sterk gerelateerd zijn, dat kennis ingezet wordt in machtsspelen maar dat macht ook kennis produceert, verhoogt de complexiteit van het spel nog, al is het maar doordat de kracht van zogenaamde objectieve kennis om het proces te verhelderen ingeperkt wordt door de deconstructie van veel van die kennis. Vermindering van de verheldering van het proces door een kleiner vertrouwen in de kennis van de verschillende partijen (ook van technische kennis, die vaak aan een belang is gekoppeld), betekent ook vergroting van de onvoorspelbaarheid ervan. Over de omgang met onvoorspelbaarheid en de gevolgen daarvan willen we het nu gaan hebben.

Regelgeving, openheid en onvoorspelbaarheid

Het strategische of machtsaspect van planning en ontwerp creëert een grote onvoorspelbaarheid van het proces. In de net gegeven beknopte beschrijving van een planvormingsproces als machtsspel komt dat al naar voren. Grote invloed van macht en strategie geven het proces inderdaad een spelkarakter, en het type onvoorspelbaarheid dat daar bij hoort. Daarnaast zijn er andere bronnen van onvoorspelbaarheid (of onzekerheid). Een eerste is het groot aantal deelnemers aan het spel tegenwoordig (wat eigen problemen geeft); een tweede dat het aantal deelnemers aan het spel in de loop van het spel kan veranderen (wat andere kennis en coalities kan impliceren); ten derde kunnen diverse types spelregels onderweg veranderen (met mo-

gelijke gevolgen tot op detailniveau); ten vierde is het lastig vast te stellen in hoeverre het spel een spel is (door de verweving met persoonlijke en culturele motieven); ten vijfde kunnen invloeden van buiten het speelveld (men denke aan een onderhandeling tussen provincie en stad Utrecht) de posities grondig veranderen en nopen tot herziening van allerlei strategieën. Tot zover kan de spelmetafoor een aantal bronnen van onvoorspelbaarheid inzichtelijk maken. Een andere bron is de vermelde onzekerheid over de kleuring van kennis door belangen. (te vertalen als problemen bij het verkrijgen van informatie over de spelposities en het spelverloop)

Over maatschappelijke veranderingen en onzekerheid in de planning

Verlaten we dan even de spelmetafoor, dan komen we bij diverse types maatschappelijke verandering die (los van hun invloed op strategieën van actoren) ook onzekerheid in de planning brengen. Als in Nederland de opvattingen over orde en ruimtelijke structuur langzaam en haast onmerkbaar veranderen, de opvattingen over democratie en participatie, over sturing en maakbaarheid, als plots andere groepen bewoners opduiken, andere wetenschappelijke disciplines status krijgen, dan zullen lopende planningsprocessen een andere draai kunnen krijgen of indien dat niet gebeurt meer kritiek en minder maatschappelijke acceptatie veroorzaken.

Wat betreft de omgang met al deze types onvoorspelbaarheid willen we kort blijven: ze kunnen enkel ondervangen worden door een voldoende mate aan openheid (en flexibiliteit) van het plannings -en ontwerpproces. In eerdere passages vermeldden we meermalen dat veel dingen contingent waren, evengoed anders hadden kunnen zijn, wat betreft de omgang met archeologica. In het kader van onze beschouwing over omgang met onzekerheid kunnen we daaraan toevoegen: het weze zo. De contingentie is op zich geen probleem. Er bestaat geen objectieve ideale ordening van de ruimte die we met objectieve, eenduidige kennis kunnen nastreven. Dat achteraf gezien de dingen evengoed anders hadden kunnen zijn, is geen probleem.

Onzekerheid en contingentie in de planning

Contingentie is niet slecht, het drukt ons enkel met de neus op het feit dat er veel mogelijke verlopen van het proces denkbaar zijn (deels door het spelkarakter ervan). De onzekerheden die samenhangen met het spelkarakter kunnen best - volgens de hoofdstroom der gedachten nu- ingeperkt worden door duidelijkheid te bieden over een aantal spelregels. Sommige resultaten willen we met zijn allen niet en hetzelfde geldt voor sommige soorten spelverloop. In een andere zin hoeft het spel met zijn onzekerheden niet beperkt te worden. De onzekerheden die samenhangen met de maatschappelijke veranderingen (en dus veranderingen in kennis) dienen wel ingeperkt te worden. Voornaamste argument hiervoor is het verlies aan geïnvesteerde middelen in het planproces, verlies dat optreedt bij een verschuivende interesse in deze of gene richting.

Om de onzekerheid van maatschappelijke oorsprong te bestrijden is er flexibiliteit nodig, om de onzekerheid horend bij het spelkarakter het hoofd te bieden is er regelgeving nodig. Ziehier de paradox van planning in onzekerheid. Een conclusie die we wel kunnen trekken op dit punt is dat er steeds een mix van regels en vrijheid, van openheid en geslotenheid in het systeem dient gezocht. Wat er dient vastgelegd op welk moment hangt af van de strategische situatie (op lange termijn) van ruimtelijke ordening en van de maatschappelijke wensen en de kennis op dat terrein (waardoor de strategische situatie weer verandert) Wat vastgelegd dient te worden, is dus in eerste instantie een politieke zaak, geen zaak van de disciplines van de

ruimtelijke ordening zelf, wat ook de aanspraken van daaruit mogen zijn. (Wat niet wegneemt dat deze plannende en ontwerpende disciplines naast procedurele ook inhoudelijke kennis te bieden hebben.) Kennis speelt een rol in de strategisch blik op de zaak, en in de politiek- maatschappelijke (waar kennis voor de ruimtelijke ordening relevant wordt als dat als dusdanig aanvaardt wordt in de maatschappij)

Als de regels die vastgelegd dienen te worden, in eerste plaats een politieke in plaats van een wetenschappelijke zaak zijn, en vanuit allerlei wetenschappelijke disciplines zelf de relativiteit van kennis rond ruimte en mensen wordt aangetoond, dan spreekt het bijna voor zich dat er geen eeuwig onveranderlijk evenwicht kan bestaan tussen geregeld en flexibel, tussen gesloten en open, en dat bij de bepaling van elke tijdelijke evenwichtstoestand de wetenschap slechts een secundaire rol kan spelen.

De 'noodzaak' van flexibiliteit en openheid in de planning

In ieder geval is er een mate van flexibiliteit nodig in een goed planningssysteem (waarbij ontwerp een voorname rol kan spelen).⁴⁵ Die flexibiliteit hebben we eerder aangeduid als de openheid van een planproces, een openheid die voor- en nadelen heeft, maar noodzakelijk is voor een goede omgang met onzekerheid en voor het democratische gehalte van het geheel. Bij Leidsche Rijn zorgde de openheid ondermeer voor de mogelijkheid tot herinterpretatie van plannen en beslissingen uit een vorige planfase of een vorig schaalniveau. Tot op zekere hoogte is dit noodzakelijk, geeft het de broodnodige mogelijkheid tot bijsturing, en in het geval van een stadsontwikkeling tot ontwerpmatige verrijking (niets zo erg dan één geest die aanwezig is in elke plavuiz en elke deurklink van een heel stadsdeel). Mogelijk nadeel is het gebrek aan consistentie van het proces, met beslissingen die teruggedraaid worden, elkaar tegenspreken, of uitwerkingen die tegen de geest van een algemener plan of ontwerp ingaan (blijft het probleem vast te stellen wat de geest van een ontwerp is, wie het recht heeft dat vast te stellen, en of er genoeg kansen waren tot discussie daarover).

In Leidsche Rijn zagen we dat de geest van het Masterplan in zekere zin werd aangetast door de ontwikkelingsvisie voor het Utrechtse deel, dat in een Charrette ter uitwerking van die visie een ontwerper (Krier) er binnen de formele regels ook weer in slaagde volledig tegen de geest ervan in te gaan, en dat de ontwerpers die Kriers schetsen detailleerden op hun beurt weer dingen konden tekenen die fel contrasteren met zijn bedoelingen, en weer meer in de lijn van de ontwikkelingsvisie liggen (voor zover de ideeën daarin gevolgen hebben op het laagste schaalniveau) Ook deze openheid van het ontwerpproces (als deel van het planproces), samenhangend met de meerduideligheid van visuele tekens, is een noodzaak, of zo u wilt een noodzakelijk kwaad ter bescherming van het democratisch gehalte en de ontwerprijksdom van een plan.⁴⁶ (Zoals de lezer merkt zit hier een normatieve stellingname

⁴⁵ Zo ziet Crozier (M. Crozier 1963: **Le phenomene bureaucratique**) een vasttimmeren van processen in regels (en dus bureaucratie) vooral negatief in economisch opzicht. Systemen met veel regels creëren veel groepjes die zichzelf en dus het systeem in stand zullen houden. Weinig openheid betekent weinig innovatie. Ook dit kunnen we van toepassing achten op de ruimtelijke ordening.

⁴⁶ Lefort (C. Lefort 1979.: **Elements d'une critique de la bureacratie**) spreekt in dit verband over het communisme van de voormalige Sovjet-Unie als totalitarisme, gekenmerkt door een totale bureaucratie. Bureaucratie betekent geslotenheid van een systeem maar ook verfijning in de geledingen, vertakkingen en dus veel momenten van mogelijke herinter-

van de auteurs achter: voor kleine objecten kan één ontwerper adequaat zijn, kunnen de artistieke criteria van een ontwerper kwaliteit genereren zonder dat al te veel rechten, gevoeligheden en smaken met de voeten worden getreden. Grote objecten, voor veel subjecten, eisen een team van ontwerpers.)

Meer aan de planningskant is er het voldoende behandelde voorbeeld van de hoofdstructuur van Leidsche Rijn, die in latere stadia van het proces gedeeltelijk werd afgezwakt of beter gezegd gedrapeerd met een vage versie van een ander, ouder idee voor een structuur. En er is de klacht van de archeologen dat ze bij elke volgende stap in het proces opnieuw moeten beginnen, en onderhandelingen heropenen. Voor de archeologen jammer, biedt deze gedaante van openheid net mogelijkheden voor de ontwerpers. Zoals eerder gezegd, kan er niet alleen openheid bestaan, moeten er ook zaken vastgelegd worden. Archeologen hebben minder sterke wetten achter zich dan de milieubeweging in ruimte zin, en beklagen er zich dus over dat zij meer slachtoffer dan profiteur van de openheid zijn, dat zij best wat meer zaken juridisch afgedwongen zouden willen zien en minder onderhandelingen heropend. Vanuit wetenschappelijk oogpunt is het onmogelijk a-priori te zeggen of zij gelijk hebben of niet: wat er in wetten of anderszins vastgelegd moet worden, dient – uit den treuren – in politiek debat beslist te worden, een debat geïnformeerd door de gevoelens en ideeën die er leven in de maatschappij op een gegeven moment.

We zagen de openheid in verschillende gedaantes aan het werk in Leidsche Rijn, en vermeldde reeds eerder dat openheid positieve en negatieve kanten kan hebben, en dat zij bedoeld en onbedoeld kan zijn. Bedoelde openheid heeft niet noodzakelijk betere gevolgen voor het planningsproces dan onbedoelde openheid. Het omgekeerde veronderstellen suggereert een ongelimiteerd vertrouwen in de maakbaarheid van de samenleving, en een idolatrie van regels. De Oostvaardersplassen zijn ook heel lang niet bedoeld, en een gevolg van de openheid van een planningsproces.

Bijna vergeten: de bewoners

Over bewoners werd bewust niet gesproken in deze tekst. We reconstrueerden het functioneren van cultuurhistorie in het algemeen en van archeologica in het bijzonder in een planningsproces, het functioneren ook van de cultuurhistorische kennis en van de groepen die een cultuurhistorisch belang verdedigen. En dit alles in de context van een systeem van ruimtelijke ordening waarin tal van actoren hun spel trachten te spelen. We zwegen bewust over het aantreden van bewoners in planvormingsprocessen, over het op die manier rechtstreeks of op andere manieren (onderzoek) onrechtstreeks betrekken van bewonerskennis m.b.t. cultuurhistorie bij het proces. En wel omdat met die bewoners en hun kennis een nieuw soort complicaties het verhaal binnenkomen die we elders apart willen bestuderen.⁴⁷ We veronderstelden dat we het konden hebben over de machinerie van de planning, die

pretatie (en dus openheid). Lefort bestrijdt de totalitaire potenties en achtergronden van bureaucratie: Alles in regels vast leggen vergroot de kans op verwarring van regel (middel) en doel. Alleen al daarom is ingebouwde flexibiliteit belangrijk (in tegenstelling tot onverwachte).

⁴⁷ M. Duineveld and A. Cruysheer 2003: **Geen kookboek cultuurhistorie. Over de representatie van archeologisch erfgoed.**; Assche and de Jong **Symboliek van onzichtbare landschappen: Grenzen van historische referenties in Almere-Hout**

een resultaat oplevert dat achteraf wel door de ruimtegebruikers geconsumeerd moet worden. En in het geval van het Grote Archeologiepark konden we veilig werken binnen deze veronderstelling. Willen we echter de case een groter reikwijdte geven, dan moeten we ons wel degelijk rekenschap geven van de groeiende assertiviteit van de consumenten van planning -en ontwerpproducten, hun groeiende aanwezigheid in het proces en de grotere waarde die aan hun kennis daarom gehecht wordt. Beknopt volgen enkele belangrijke consequenties van de evolutie richting interactieve planning voor de omgang met cultuurhistorie.

Alledaagse interpretaties van het verleden en de leefomgeving

Voor een archeoloog is het meestal zonneklaar welke delen van het erfgoed als waardevol en het bewaren waard moeten beschouwd worden. Als hij deze waarde weet over te brengen op planners, ontwerpers en eventueel andere partijen, zij het informeel, zij het via wet- en regelgeving, dan blijft dit erfgoed behouden. Als de ontwerper er dan ook nog eens voor openstaat iets van het erfgoed te laten zien of er anderszins naar te verwijzen. We zouden in deze redenering bijna vergeten dat plannen niet alleen worden gemaakt om recht te doen aan het officiële veld van belanghebbenden (architecten, planners, stedenbouwers, makelaars, ambtenaren,...), maar dat er in de praktijk mensen zullen wonen in de plannen die we maken. In Leidsche Rijn hebben we te maken met mensen die daar lange tijd gaan wonen en waarvan het overgrote deel zich niet laat relateren aan een van de vermelde groepen, disciplines, culturen.

Bij het verwijzen naar het verleden moet men zich dan ook altijd afvragen of de verwijzing, de vorm die hij aanneemt, door de bewoners, e.a. wel als betekenisvol zal worden geïnterpreteerd. Daar waar een archeoloog al andere dingen uit de ontwerpen afleest dan een ontwerper, zal het voor bewoners die zich van van veel sterker verschillende interpretatiekaders bedienen, nog veel lastiger zijn de precieze betekenis van een verwijzing naar het verleden vast te stellen, zal het vaak zelfs lastig zijn een bepaald teken überhaupt te herkennen als een verwijzing naar het verleden (of als iets betekenisvol tout, court) Hierbij moet opgemerkt worden dat de bewoners zich niet laten bestempelen als een homogene groep, met gedeelde interpretatiekaders. De methode van verwijzing naar het verleden die ontwerpers zouden moeten volgen wil men recht doen aan omwonenden, is dan ook niet zomaar af te leiden uit een misschien wel statistisch significante maar vermoedelijk interpretatief waardeloze steekproef uit de Nederlandse bevolking.

Recht doen aan de bewoners?

Dat men de interpretaties van leken, bewoners, toeristen meer zou moeten betrekken bij een ontwerp, wordt beargumenteerd aan de hand van tal van noties. Zo zou het draagvlak kunnen vergroten voor de plannen, zou het beter ingebed kunnen worden in de alledaagse ervaring, zou lokale kennis kunnen worden gemobiliseerd etc...⁴⁸ Betrekken van bewoners leidt echter ook tot het toevoegen van meer partijen aan het onderhandelingsproces, tot meer perspectieven waarmee rekening gehouden dient te worden. De keuze voor het kennismaken en gebruiken van de

⁴⁸ M. Duineveld and J. Lengkeek 2002: **Het beleefde land: over beleving & meervoudig ruimtegebruik**

interpretaties van bewoners kan dan ook niet gestoeld worden op een aantal objectieve regels, het is een politieke keuze.⁴⁹

Echter, tal van de uitspraken rond dit onderwerp die in beleidsdocumenten en ook studies gedaan worden, zijn gelardeerd met quasi- objectieve opmerkingen over de kwaliteiten, waarden, identiteiten van een plek, over sociale cohesie, etc, en over de bijdrage die een plan of plan X daaraan kan leveren. Deze uitspraken zijn veelal gestoeld op de waarden die binnen de cultuur van de ontwerper, planner,... bestaan en dus verre van objectief. Wie zonder in holle retoriek te vervallen uitspraken wil doen over toename of afname van identiteit, kwaliteit en dies meer, in dit geval door gebruik van cultuurhistorie als ontwerpmiddel, verplicht zichzelf er dan ook toe dit te toetsen aan de betekenissen die de bewoners toekennen aan de plek(ken) waar het over gaat.

Dat deze verplichting, nochtans logisch vanuit de uitgangspunten van een interactieve planning, meestal niet gezien wordt, hangt ons inziens samen met het feit dat de planning niet echt interactief is, doordat oude instituties zichzelf in stand houden en doordat de relativistische kentheoretische ondertoon van echt interactieve planning door disciplines die traditioneel een rol spelen in de ruimtelijke ordening als bevreemdend en-of onwetenschappelijk wordt gepercipieerd. Waarom kijken wat bewoners interessant vinden als wij archeologen objectief kunnen vaststellen wat interessant is, als wij ontwerpers objectief weten wat een goed ontwerp is, en als wij ambtenaren wel weten welke stappen nodig zijn in een planproces?

⁴⁹ Het politieke domein verdwijnt makkelijk naar de achtergrond in veel disciplines. Typisch is hoe in Franse intellectuele kringen na de tweede wereldoorlog het denken over politiek leidt tot keuzes van nihilisme of absolutisme. Voor een genuanceerd beeld is geen plaats. Ook in Nederland in de denkwereld over ruimtelijke ordening, verdwijnt in het geweld van vele disciplines, de conceptualisering van het essentieel politieke achterwege.

Conclusie: Planning en cultuurhistorie in onzekerheid en complexiteit

Het tweede luik van de tekst, de thematische herordening, leidde reeds veel af uit het etnografische en historische materiaal en kan daarom richting conclusie geplaatst worden. De eigenlijke conclusies kunnen dus kort blijven.

Of cultuurhistorie een panacee voor de ruimtelijke ordening in Nederland is, zoals in de inleiding werd aangehaald, valt te betwijfelen. In de inleidende beschouwingen werd ook reeds melding gemaakt van conclusies in twee richtingen: over de omgang met cultuurhistorie en over ruimtelijke ordening in het algemeen. Onze analyses van de ruimtelijke ordening gaven in het beeld daarvan meer ruimte voor onzekerheid en complexiteit. Alleen al daarom is het – a priori- onwaarschijnlijk dat er een panacee bestaat, laat staan dat het de bij uitstek meerduidige waarde ‘cultuurhistorie’ is. Om het a-posteriori, inductief, vast te stellen zou men volgens de argumentatie van het vorige tekstdeeltje een ander type onderzoek moeten doen.

Als cultuurhistorie dan hoogstwaarschijnlijk niet het wondermiddel is waar sommigen op hopen, wat kan het dan wel zijn? Een voor sommigen wellicht triviaal en teleurstellend antwoord is het volgende: het is wat we ervan maken. In het ene plan kan het een groter rol spelen dan in het andere plan, en dat hangt niet alleen af van de waardering die archeologen aan de in een bepaald gebied aanwezige objecten geven, maar van de meningen van het hele stel van actoren, van het grillige verloop van het machtsspel waarbij allerlei soorten kennis en andere middelen ingezet worden.

Ruimtelijke ordening is besluitvorming, institutie, communicatie en een machtsspel. In wat vooraf ging werd veel aandacht besteed aan de analyse van het machtsspel, omdat dat vaak ontbreekt in de bestaande analyses van ruimtelijke ordening, en omdat dat ontbreken een sterk vertekend beeld zou geven bij een analyse van de omgang met cultuurhistorie. Resultaat van de input van cultuurhistorische kennis in dat spel kan zijn dat er iets met objecten gedaan wordt, dat er naar verwezen wordt of dat ze gewoon bewaard blijven. Of dat resultaat ‘goed’ is dient in de eerste plaats door de gebruikers bepaald te worden, niet door de actoren die achteraf tevreden of ontevreden zijn over hun rol en het bereikte resultaat. Vanzelfsprekend hebben de actoren wel het recht zich tot de gebruikers en toekomstige gebruikers en tot het volk in het algemeen te richten om steun voor hun standpunt te zoeken.

Indien via de wegen van macht door representatie (burgers geven meningen door aan politiek en die aan ambtenaren) en door participatie (burgers geven direct hun mening in bestuurlijke besluitvorming) geen geluiden van interesse van burgers voor een bepaald onderwerp doordringen tot de kringen van besluitvorming over een planproces, dan dient dit binnen die kringen als een significant teken van desinteresse gezien te worden, niet als een vrijbrief om disciplinaire of bestuurlijke voorkeuren of tradities vrij spel te geven. Met andere woorden: als sensibilisering om de potscherf te redden minder publiek succes heeft dan acties voor de zeehond, dan dienen er in de kringen van besluitvorming mensen op te staan om het publiek belang te verdedigen, en te voorkomen dat al te veel publieke ruimte wordt ingericht rond het thema potscherf. (Tenzij die inrichting meerduidig is en multifuncti-

oneel, tenzij de gerealiseerde ruimte ruimte laat voor de aspiraties, verlangens, betekenissen van verschillende groepen, en heel praktisch gebruikt kan worden.)

Dit onderzoek was een onderzoek naar de proceskant van een plannings- en ontwerpcase waar cultuurhistorie, in het bijzonder archeologie, een belangrijke rol speelden. In het proces wordt op bepaalde manieren met inhoud omgegaan, en in die zin zijn proces en inhoud innig verbonden. Toch kunnen we, en dat werd in andere bewoordingen reeds gesteld, uit onze analyses geen conclusies trekken voor een ideale inhoudelijke omgang met cultuurhistorie. Of het resultaat goed is wordt achteraf bepaald, en dat is een ander onderzoek. A-priori is een ideaal resultaat niet te berekenen, en een ideale inrichting van het proces is ook niet te geven, maar dient onderwerp van permanent debat te zijn (wat het gelukkig ook is) Hier en daar zijn in de loop van de tekst wel kleine aanwijzingen voor de inrichting van het proces te vinden: streef openheid in de communicatie na zonder van openheid uit te gaan, betrek kennis erbij als je denkt dat dat (maatschappelijk, technisch) relevant is, bouw voldoende openheid in de procedures in, streef reflectie na op het planproces zelf en op de diverse types eigen vooronderstellingen. In permanente onderhandeling en in een zo hoog mogelijke mate van reflectie en zelfreflectie dienen de waarheden van de planning gerealiseerd te worden.

Indien het gebruik van cultuurhistorie op een bepaalde stuurbare manier de sociale cohesie of de identiteit van plekken zou kunnen verhogen (wat onwaarschijnlijk lijkt), dan zou dit na vaststelling en aanvaarding als feit tot een steviger onderhandelingspositie van de cultuurhistorici in het planningssysteem kunnen leiden. Dan zal wellicht meer naar het verleden verwezen worden, en vooral op de sociaal effectieve manieren. Tot dat moment kunnen we alleen uitgaan van wat nu geweten is over het sociaal functioneren van cultuurhistorie. Op een aantal aanwijzingen voor procesarchitectuur na, kan een analyse van het plannings- en ontwerpproces niet leiden tot een verbetering ervan in de richting van een verhoogd sociaal functioneren van het verleden.

Wat betreft de conclusies over ruimtelijke ordening in het algemeen nog het volgende, variërend wat in andere toonaarden reeds gesteld werd: We merkten reeds op dat er een aantal fictieve vooronderstellingen bestaan wat betreft de wijze waarop de ruimtelijke planning functioneert. Deze mythes bestaan niet alleen binnen de planningsdisciplines en de planningsapparaten, maar zeker ook binnen de disciplines die zich van oudsher niet met planning bezighielden, denk hierbij aan ecologen, hydrologen, archeologen. Nog steeds gaat er achter veel planningsconcepten de veronderstelling schuil dat de ruimtelijke inrichting een zaak is die zich met goede kennis van zaken laat sturen. Vele actoren en disciplines gaan er van uit dat hun kennis een objectief eerste ordenend principe kan leveren voor de inrichting van de ruimte. En ze handelen daar naar. Een groter inzicht in het reël functioneren van plannings- en ontwerpprocessen zou veel van de verwarring kunnen vermijden die hoort bij het botsen van dergelijke vooronderstellingen, zonder dat ze het strategische spel kan wegnemen evenwel.

Wij zijn van mening dat kennis over de mechanismen die bij complexe planningssituaties spelen, kan bijdragen tot het verkrijgen van inzicht bij betrokken actoren, en zo processen minder stroef kan laten verlopen. Dergelijke kennis kan bepaalde actoren, neem bijvoorbeeld de verdedigers van het cultuurhistorische erfgoed, ook in staat stellen beter in het spel te participeren, vanuit realistische verwachtingen. Hiervoor dienen echter eerst een aantal mythes te worden opgeruimd, gedeconstrueerd. Waartoe hier een eerste aanzet is gegeven.

Tot slot van het slot een voordeel van onze methode die meteen iets vertelt over het onderwerp. Een interpretatieve geschiedschrijving en etnografie van een planingsproces is ook nuttig omdat het geheugen van een project als Leidsche Rijn, ondanks zijn landelijk belang, erg kort is. Hier en bij de meeste andere grote ontwikkelingen wordt een groot deel van het werk gedaan door een projectorganisatie die een kort leven beschoren is en een kort geheugen heeft; de archieven worden snel vernietigd en sowieso wordt veel niet op schrift gesteld. Zelfs nu, met slechts een tiental jaren verstreken tussen de eerste aanzetten tot Leidsche Rijn en de huidige situatie, is het allesbehalve eenvoudig het proces en de drijfveren van de actoren te reconstrueren. Dat hangt samen met het geheugen van de projectorganisatie, met de theoretische tradities rond ruimtelijke ordeningsvraagstukken (waardoor het mogelijk irrelevant wordt gevonden), en met de reeds besproken verbinding van kennis met macht in de ruimtelijke ordening.

Indien dergelijke geschiedenissen niet geschreven worden, vervagen ze ogenblikkelijk, door de aard van de organisatie en de macht van de heersende discours. Indien ze op voorspelbare wijze achteraf vervangen worden door vereenvoudigde versies in de lijn van de heersende en grotendeels fictieve modellen van ruimtelijke ordening, dan zullen deze simplificaties de macht van het bestaande discours alleen maar bestendigen, en het nog moeilijker maken in de toekomst analyses als de voorliggende te maken. Vanzelfsprekend lijkt ons dat geen aanlokkelijke gedachte, en we hopen dan ook dat deze studie niet de enige in zijn soort blijft.

Bibliografie

Assche, K. V., & M. Jacobs

2002 Kwaliteit in Complexiteit Ruimtelijke kwaliteit en de kennisontwikkeling daarover; pp. 102. Wageningen: Alterra

Assche, V., K. , & H. de Jong

2003 Symboliek van onzichtbare landschappen: Grenzen van historische referenties in Almere-Hout. Wageningen: WUR

Barends, S., S. van Dockum, H. de Groot, M. Kooiman, & E. Kylstra

1995 Cultuurhistorische Effectrapportage Leidsche Rijn. Utrecht

Chandler, D.

2001 Semiotics: the basics. London: Routledge

Crozier, M.

1963 Le phenomene bureaucratique. Parijs

Culler, J.

1983 On deconstruction: theory and criticism after structuralism. London: Routledge

Driessen, H. d. J., H. (ed.)

1994 In de ban van betekenis: proeven van symbolische antropologie. Nijmegen: SUN

Duineveld, M., & A. Cruysheer

2003 Geen kookboek cultuurhistorie. Over de representatie van archeologisch erfgoed. Wageningen: WUR

Duineveld, M., & J. Lengkeek

2002 Het beleefde land: over beleving & meervoudig ruimtegebruik. Wageningen: Wageningen Universiteit Omgevingswetenschappen

During, R., J. H. F. Bloemers, & M. H. Wijnen

2001 Bodemarchief in behoud en ontwikkeling: de conceptuele grondslagen. Assen: NWO

Eco, U.

1976 A theory of semiotics. Bloomington: Indiana University Press (Advances in semiotics.,

1992 La production des signes. Paris

Faludi, A., & A. v. d. Valk

1994 Rule and order: Dutch planning doctrine in the twentieth century. Dordrecht: Kluwer

Fortman, H.

1971 Inleiding tot de cultuurpsychologie deel 1. Bilthoven: Amboboeken

Foucault, M.

1975 Surveiller et punir. Paris: Gallimard

1988 De orde van het spreken. Meppel: Boom

Geertz, C.

1971 Myth, symbol, and culture. New York

1973 Interpretation of cultures: selected essays. New York: Basic Books

Gemeente-Utrecht

1999 Actualisatie Ontwikkelingsvisie maart 1999. Utrecht: Projectbureau Leidsche Rijn Utrecht

Hajer, M. A.

1995 The politics of environmental discourse: ecological modernization and the policy process. Oxford: Clarendon

Howarth, D.

2000 Discourse. Buckingham: Open University Press

Inglis, F., & C. Geertz

2000 Clifford Geertz : culture, custom and ethics. Cambridge: Polity Press

Kaplan, R., D.

2002 Krijgspolitiek. Lessen voor de toekomst van klassieke denkers. Utrecht: Het Spectrum

Koekebakker, O.

1996 Charrettes voor Leidsche Rijn Utrecht: schetsen aan stedenbouw. Rotterdam: NAI

Lefort, C.

1979. Elements d'une critique de la bureacratie. Parijs

LRU, & H. N. S. Landschapsarchitecten

1999 Verborgen landschap. Voorlopig ontwerp - Groot archeologiepark. Utrecht

OC&W

1999 Nota Belvédère: beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting; pp. 84. Den Haag: VNG Uitgeverij

Oger, E.

1995 Jacques Derrida. Kampen: Kok Agora

Projectburo

2000a Courant Leidsche Rijn Utrecht. Utrecht: Gemeente Utrecht / Projectburo Leidsche Rijn

2000b Parkwijk, wonen in het groen. Utrecht: Gemeente Utrecht / Projectburo Leidsche Rijn

2000c Stedebouwkundig Plan Parkwijk-noord Leidsche Rijn Utrecht. Utrecht: Gemeente Utrecht / Projectburo Leidsche Rijn

Shadid, W.

1998 Interculturele communicatie. In: Penninx, R., Münstermann, H. and Entzinger, H. (eds.), Etnische minderheden en de multiculturele samenleving. Groningen: Wolters-Noordhoff

Spangenberg, P.

1995 Masterplan Leidsche Rijn. Utrecht: Projectbureau Leidsche Rijn

Valk, A. v. d., & L. d. Boer

1998 Strategische keuzebenadering: gereedschapskist voor beslissingsgerichte plannologen. Amsterdam: Planologisch Demografisch Instituut Universiteit van Amsterdam

Zoest, A. J. A. v.

1978 Semiotiek. Over tekens, hoe ze werken en wat we ermee doen. Baarn: Ambo